

Damir Globočnik

Nekaj slovenskih karikatur in nekaj gradiva o cenzuri 1869–1941

Iztočnico za kratek sprehod po nekaterih, predvsem likovnih odmevih na delo cenzure ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja na Slovenskem bi lahko predstavljale preroško zvoneče besede, ki so jih bralci leta 1880 prebirali v francoskem satiričnem listu »L'Eclipse«, namreč da »*bo nekdo, nekega dne lahko napisal natančno zgodovino svobode, ki smo jo uživali v tem obdobju s pisanjem zgodovine naših karikatur.*«¹ Seveda bi bilo v Sloveniji za razliko od Francije, kjer je 19. stoletje veljalo za »zlato dobo« na področju karikature, saj je tam med leti 1830 in 1914 za krajši ali daljši čas izhajalo kar 350 satiričnih listov, kaj takšnega (vsaj v smislu sklenjenega kronološkega niza) komajda mogoče. Karikature in satirični listi so pri nas v drugi polovici 19. in nato še na začetku 20. stoletja še vedno predstavljali precejšnjo redkost, kar pa ne pomeni, da bi naše karikature in satirični teksti po svoji ostrini zaostajali za francoskimi.

Redkost obravnavanega gradiva je tudi glavni razlog, da pričujoči zapis ni zasnovan kot sklenjen in nepretrgan niz podatkov in dejstev, temveč kot sporadično, s pomočjo karikatur in nekaterih sočasnih člankov oziroma komentarjev ter njihovega s patino časa prekrita sočnega jezika ilustrirano oziranje na cenzuriranje slovenskega časopisja v avstroogrski monarhiji in stari Jugoslaviji. Ker tema, kolikor mi je znano, ni doživela podrobne obdelave,² je bila pot do zbiranja potrebnih podatkov odvisna predvsem od bolj ali manj naključnega listanja časnikov in satiričnih listov, v katerih se pojavljajo karikature. Uporabljeni podatki, citati, karikature in ostalo gradivo zato lahko predstavljajo le skromen delček vpogleda v zapletene mehanizme delovanja cenzure, ki je bdela nad izdajanjem knjig, časnikov, brošur, uprizarjanem gledaliških predstav, javno govorjeno ali pisano besedo... – in, kot bomo videli, tudi nad slovenskimi satiričnimi listi in ilustracijami.

Naloga cenzure je zaščita najsvetejših institucij in mehanizmov državnega ter političnega sistema, morale, vere in prikrivanje družbenih slabosti. Mehanizme nadzora tiska, ki so bili v veljavi v 19. in 20. stoletju, je habsburška monarhija začela razvijati dokaj zgodaj. Do Marije

¹Glej: Robert Justin Goldstein, *Censorship of Political Caricature in Nineteenth-Century France*, Kent 1989, str. VIII.

²Edino slovensko delo, posvečeno cenzuri, najbrž predstavlja knjiga Vladimirja Knafliča: *Traktat o tisku*, I. del, *Zgodovinska in primerjalna studija o pričetkih, razvoju in zaprekah tiska in o vsebini in pomenu tiskovnega prava in tiskovne svobode*, Ljubljana 1930. – Obdelana pa je bila cenzura v knjižnicah. Glej: Jaz, Cerberus ali cenzura v knjižnicah, Narodna in univerzitetna knjižnica (katalog razstave; avtorica razstave in kataloga Eva Kodrič), Ljubljana 1996. – Bogat vir podatkov predstavlja tudi podlistek »Časniki in časnikarstvo«, objavljen v Slovenskem narodu v letih 1883/1884, ki povzema podatke predvsem po delu dr. A. Weisnerja, »Denkwürdigkeiten der Österreichischen Zensur« iz leta 1847. Avtor podlistka je bil Janez Jesenko, ki je svoje članke naperil zoper deželnega predsednika Andreja Winklerja in urednika večerne priloge deželnega uradnega lista *Laibacher Zeitung* z naslovom *Ljubljanski list*, Frana Šukljeta. Podlistek je namreč nastal v času spora med »elastiki« in »radikali«. Šuklje pa je Jesenku dokazal prepisovanje iz v literaturi navedene knjige »Zgodovina časnikarstva.« – O cenzuri piše tudi Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895 (Uredil in z opombami opremil Anton Ocvirk, pri opombah sodeloval Dušan Kermavner), I.–VI., Ljubljana 1955 do 1985.

Terezije so cenzuro izvrševali jezuiti, leta 1746 pa je cenzura prišla iz cerkvenih rok v roke državnih uradov. Poostren nadzor tiska je bil vpeljan v zadnji četrtini 18. stoletja.³ Leta 1781 je Jožef II. izdal nov cenzurni zakon.⁴ Leto pozneje je bila na Dunaju ustanovljena cenzura kot poseben organ oblasti, ki je od leta 1801 delovala v okviru policije.

Preventivna cenzura je bila uvedena leta 1790, leta 1795 je sledila generalna cenzurna odredba itd. V začetku 19. stoletja se je cenzura (s cenzurnimi odredbami iz 1810, 1823 in 1837) še zaostрила. Za nadzor literature so na Dunaju zaposlili tudi Slovenca, Jerneja Kopitarja, ki ga je Janez Trdina zato označil za »literarnega špiceljna (?) in censorja.«⁵

»... prosluli sistem avstrijske cenzure je obstojal iz kaosa raznih zakonov, ordonanc, patentov, dekretov, konstitucij, resolucij, mandatov, reskriptov, naredb, odredb, odlokov, objav,« v svojem »Traktatu o tisku« ugotavlja Vladimir Knaflič: »Vsebinske cenzure je bila dvojna. Prvo cenzuriranje je bilo preventivno in je obstajalo v tem, da je vsak rokopis moral pred natiskom v pregled. Ta pregled pa se ni vedno vršil pasivno, marveč je često hotel celo aktivno spreminjati vsebino predloženih spisov ter ni prav nič zaostajal za glasovito rusko cenzuro, po svoji strogosti, omejenosti in pedantičnosti jo je celo prekašal. Drugo cenzuriranje je obstajalo v reviziji vsega tiskanega. Ta revizija se je izvrševala na vseh carinskih postajah, ob plačilu cestnin (torej pri pasiranju raznih 'mavt' in 'šrang'), po tiskarnah, knjigarnah in prodajalnah, kjer so se često vršili nenapovedani pregledi in preiskave, v hišnih in žepnih preiskavah, v nenapovedanem oblastvenem nadziranju šol. Dalje je ta cenzura obstajala v raznih obrtnih predpisih in pravilnikih za knjigarje, tiskarje, knjigovezce, za trafike, raznašalce, kramarje, prodajalce koledarjev, za prodajo od hiše do hiše, za črkoslikarje in pečatarje itd.

Cenzura je bila izkratka nadležna nadloga, a najvažnejše orožje v borbi okorne absolutistične vlade proti raznim, za naše pojme sicer pohlevnim reformatorjem, pokretnikom, proti prosvitljenju, janzenizmu in sploh proti vsemu, kar bi morda ne bilo povprečno, mirno,

³ Podlistek »Časniki in časnikarstvo« nas sicer obvešča, da naj bi cesar Jožef II. leta 1781 proglasil tiskovno svobodo: »Ta glasoviti 'Censur-Patent' je odpravil vse zapreke, ki so se prej stavile časopisom. Listi so mu bili le 'malovažne stvar' ('minder wichtige Dinge'), na katere državne oblasti ni treba paziti« (Slovenski narod, 1883/279).

»Neznatne so bile meje, s katerimi je cesar Jožef II. nekoliko skrčil tiskovno svobodo. Po njegovi smrti so se pa drvili dvorni razglasi in vladni ukazi drug za drugim, dokler ni 22. svečana 1795 proglašena 'Erneuerte Censurordnung', navadno 'Generalcensurordnung' imenovana, do zadnjega zatrla svobodo tiska. Odslej so kaj ostro pregledali, kar koli so imeli časopisi prijaviti, kajti ravno 'novine, če ne dobro odbrane ter vseh spodtakljivih in sumljivih stvari očistiš, kaj močno razširjajo zlobno mišljenje in hudobno nagnjenje.' To naredbo o predsodbi tiskovin so še poostрили naslednji dvorni razglasi. Razglas od 19. sušca 1798 zabičuje posebno vsem gosposkam, zlasti pa policijskim uradom, kako ostro naj pregledujejo vse časopise avstrijske, a jednako ostro naj ravnaajo s tujimi listi. Razglas od 13. septembra istega leta ponavlja ono o ostriosti ter priporoča previdno in natančno vse časopise presojevati. Predsodniki naj nikakor ne privolijo, da bi se tiskali članki in druga pisma, ki merijo na posamične osebe ter jih bolj ali manj očitno napadajo. Pozneje so skušali tudi gmotno potlačiti časopise. Cesarški patent od 5. oktobra 1802 (veljaven od 1. prosinca 1803) je znova vpeljal kolkevine na časopise. Po tej naredbi so morali vsi avstrijski časopisi plačevati po pol krajcarja kolkovine – če niso obsegali cele tiskane pole, po krajcarji pa vsi drugi večji listi; toliko tudi inostranski, če niso obsegali cele pole, po dva krajcarja pa, če so obsegali celo polo ali več« (Slovenski narod, 1883/280).

⁴ Njegov drugi odstavek je sporočal: »Strogi moramo biti proti vsemu, kar vsebuje opise nenravnih dogodkov ali pa neokusne kvante, iz katerih ne more nikakor nastati nič učenega in nič podučnega. Toliko bolj strpljivi pa moramo biti napram vsem drugim delom, v katerih se najdejo učenost, znanje in spodobno napisane stvari. Prvo namreč čita le množica slabotnih glav, drugo pa pride v roke že omikanim duhom in ustaljenim dušam. Kritike, ki pa seveda ne morejo biti zasramovalne, naj zadenejo, kogar hočejo, od deželnega kneza pa do najnižjega. Zlasti če se njihov izdajatelj podpiše in tako sam jamči za resničnost povedanega, naj se takšna kritika ne zabranjuje. Vsakemu pravico ljubežu mora napraviti radost, da takšno resnicoljubo kritiko najde« (po Vladimir Knaflič, Traktat o tisku, Ljubljana 1930, str. 68).

⁵ Janez Trdina, Spomini, 2. del, Zbrano delo, Ljubljana 1948, str. 14.

nesamostojno. Ta cenzura je predstavljala najhujše, najneznosnejše in najbolj poniževalno jerobstvo, ki se je vtikalo v vsako podrobnost in nadziralo ne le, kaj pišeš in čitaš, marveč tudi, s kom občuješ, kam zahajaš, ali vršiš tzv. verske dolžnosti, kakšne nazore izražaš, in ali si tudi doma in v rodbini tako zanesljiv in soliden, kakor se morda kažeš na zunaj. Kdor je dobil 'piko' je že samo zaradi tega prišel na cenzurni indeks kot nadzorstva potreben. Obskuranti so bili takrat na višku, ker je njihova duševnost bila v skladu s političnim sistemom in zabavljaštvo je Prešernu dolgo onemogočalo samostalno advokaturu.⁶

Iz strahu pred idejami francoske revolucije je oblast ustvarila obsežno vohunsko in prisluškovalno mrežo, s pomočjo katere je bila dobro seznanjena z vsem, kar se je porajalo v glavah širokega kroga prebivalstva. Politični misli je bila pot do javnosti zaprta, cenzura je bila vsemogočna, policija, ki ji je od leta 1817 dalje načeloval grof Jožef Sedlnitzky, predsednik vrhovnega cenzurnega in policijskega urada na Dunaju, je bila še zlasti prizadevna pri nadziranju časopisov in uvoza literature.

V dobršni meri kot odgovor na tako stanje se je razvijala meščanska zasebna kultura, znana pod imenom bidermajer, saj so se ljudje raje zatekali v zasebno ozračje in svoje misli skrivali med štirimi stenami domov. »... duhovni pritisk policije in cenzure naj bi v Avstriji odkril in zatrl sleherni vzgib revolucionarne misli,« opisuje Reingard Witzmann »vsakdanjost« v dunajskem bidermajerju. »S političnega in moralnega gledišča je zlasti novi odlok o cenzuri z dne 14. septembra 1810 sprožil skoraj popolno cenzuriranje govornih in tiskanih besed pa tudi slikanih podob, kar je veljalo celo za trgovinske izveske in nagrobnike. Cenzura ni bila uperjena proti delu, temveč proti njegovim nasledkom. Državnemu kanclerju Metternichu se je zdela upravičenost cenzure utemeljena z njenim namenom, 'da preprečuje izražanje idej, ki vznemirjajo mir v državi, državne interese in urejenost.' Če je bilo le mogoče, je vlada preprečevala tudi sleherno ustanavljanje društev, ker se je venomer bala spletanja skrivnih zvez in z njimi povezanih zarot.«⁷

Revolucionarno leto 1848 je pometlo z »Metternichovim duhom«. Sam simbol reakcije in (razsvetljenega) absolutizma, državni kancler Metternich, je moral pobegniti v tujino, cenzura, ki je predstavljala enega najpomembnejših resorjev policijskega ministrstva, pa je bila razpuščena.⁸ Toda obnovev absolutizma je odpravila tudi tiskovno svobodo.⁹ Časopise

⁶ Vladimir Knaflič, Traktat o tisku, Ljubljana 1930, str. 66–67.

⁷ Reingard Witzmann, Vsakdanjost v dunajskem bidermajerju, Dunajski bidermajer, katalog razstave v Narodni galeriji, Ljubljana 1981, str. 22.

⁸ »Leto 1848. strlo je vsaj za nekaj časa železne verige vladnega absolutizma. Najvišji sklep od dne 14. sušca in cesarjev patent od 15. sušca 1848 sta odstavila cenzuro ter obljubila, da se ima kmalu prijaviti kaj svobodomiselnih tiskovnih zakonov. Kako bi bili državniki z oblesenimi načeli najhujšega absolutizma zmogli podeliti cesarstvu svobodomiselnih tiskovnih zakonov! To je bilo nemogoče – zanje in za državo je bilo pač najbolje, da jih je ostri veter političnega probujenja odpihal na vse strani sveta. Časnikarstvo je jelo po nekaterih krajih popolnoma noreti ter se nikakor ni zmenilo za razne naredbe in razglase cesarske in vladne, ki so nameravale njega razduzdanost količjak brzdati« (»Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/282).

⁹ »Že le čez leto dni – namreč 13. in 14. sušca 1849 – sta dva cesarjeva patenta imela uresničiti po § 5. podeljene ustave od 4. sušca priznano pravico do tiskovne svobode. § 5. novega tega zakona o tisku priznal je vsakemu pravico izdajati od časa do časa izhajajoče tiskovine. § 6. je zahteval, da ima vsak naznaniti državnemu pravdniku, oziroma redarstvenemu uradu naslov novega časopisa, kdaj in kako bo izhajal, ali bode političnega ali nepolitičnega zadržaja, potem ime in stanovalešče urednika, tiskarja in izdajatelja, nazadnje pa še dokazati, da je zavarščino ali založnino (kavcijo) res dotični gosposki izročil. § 8. zapoveduje, da urednik časopisa mora biti polnoleten in avstrijski državljani, da mora bivati v mestu, kjer list izhaja, in da ni bil nikdar obsojen zaradi kakega hudodelstva, zaradi dobičkarije ali zaradi očitne razduzdanosti. § 9. in 15. določujejo zavarščino, katero imajo uložiti vsi časopisi, če na mesec vsaj po dvakrat izhajajo ter politične stvari obravnujejo... § 16. je določeval, kako se imajo izročiti gosposki dolžnostni iztisi. § 17. in 18. pa sta uravnavala, kako se imajo v časopisih prijavljati uradni popravki in zasebni preklici; tudi sta zavezala

so morali pred izidom obvezno predložiti cenzorju.¹⁰ Zaostriili so kazni za tiskovne zadeve, ki jih je mdr. urejala tudi leta 1851 sprejeta »*naredba o posvarjenju časopisov*«. ¹¹

Tiskovni zakon je bil sprejet leta 1852 in je, kot ugotavlja Ivan Prijatelj, »*obvezno določal za ustanovitev kakega lista – že leta 1849 uvedeno, pa takrat še ne strogo izvajano – kavcijo 1500, 3000, 5000 in 10.000 gld. (po številu prebivalcev kraja) kot zalog, od katerega so se odtezale eventuelne kazni, ki bi zadele list; poleg tega pa se je pridržala prejšnja praksa, po kateri je ustanovitev lista smela svojevoljno dovoljevati ali brez navedbe razlogov tudi ne dovoljevati policija. Za prestopke zoper tiskovni zakon so bili odgovorni do malega vsi, ki so imeli kaj opraviti pri listu: pisec tistega članka, urednik, založnik, tiskar, prodajalci in raznašalci. Leta 1848 odpravljena cenzura se je brez posebnega zakona zopet uvedla in izvajala na ta način, da se je morala slednja številka lista eno uro pred izidom prinesiti na policijo, kjer je za ta posel določeni uradnik z rdečim pisalom občrtaval spotakljiva mesta, ki so se morala potem vreči iz stavka. Ako jih je urednik pustil v stavku in odtisnil, je pretila ječa, denarna kazen, prepoved časnika, odvzete koncesije za tiskarno. Izdajatelji listov so se drug za drugim tiho vdali, ustavili politične časnike, nadaljevali z izdajo samo najnedolžnejših strokovnih listov. Ves avstrijski periodični tisk med 1852. in 1859. letom je zeval glede notranje politike z dolgočasno praznino.*«¹²

Vse to je seveda veljalo tudi za najpomembnejši slovenski časnik tega časa, Bleiweisove »*Novice*« (1843–1902) – pravzaprav celo »*edini list, ki mu je bilo po dolgotrajnih prošnjah, intervencijah – naposled še od samega nadvojvode Ivana – in pod najnedolžnejšo znamko v težkih predmarčnih dneh posrečilo izleteti izpod krempljev policijskega grofa Sedlnitzkega v slovenski svet kot organ 'Kmetijske družbe za Kranjsko', namenjen, da napravi slovenskega kmeta davčno zmožnejšega, uvidevnejšega in dostopnejšega za različne uradne ukaze.*«¹³ Tako je že leta 1849 namesto Kmetijske družbe postal izdajatelj »*Novic*« dotedanji založnik, tiskar Jožef Blaznik, ker »*(družba) ni mogla 1500 gold. po novih tiskarnih postavah kavcije*

izdajatelja, da je moral razglašati popolnem in nepremenjeno vse sodne obsodbe, ki jih je zakrivil zadržaj njegovega časopisa.

Najbolj pa so zavirali naraven razvitek našega novinarstva odstavki 22 do 26, zaznamenujoči mnogo tiskovnih prestopkov, katerih ne pozna obči kazenski zakonik. Po teh odstavkih časnikarjem preteče nevarnosti je zmanjšal cesarski patent od 14. sušca 1849 nekoliko, da je določil, da politične gosposke imajo kaznovati prestopke tiskovnega zakona, a porotna sodišča imajo izreči, ali je časopis s svojim zadržajem zakrivil ali ne zoper tiskovni zakon« (»Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/282).

¹⁰ Spreminjanje odredb o cenzuri oziroma njihovo dopolnjevanje je bilo v 19. stoletju značilno tudi za Francijo, kjer je bila cenzura leta 1814 odpravljena in že leta 1820 obnovljena, leta 1830 znova ukinjena in leta 1835 ponovno vpeljana, leta 1848 ukinjena in znova v veljavi leta 1852, zopet ukinjena leta 1870 in že naslednje leto uzakonjena ter končno permanentno ukinjena leta 1881 (začasno je bila obnovljena samo med 1. in 2. svetovno vojno). Vendar za razliko od habsburške monarhije v Franciji vsaj glede tiskane besede predhodna predložitve časnikov oziroma njihovih krtačnih odtisov cenzorju ni bila potrebna. Kljub temu, da so se francoske oblasti odrekle predhodni cenzuri tiskane besede, je bila ta vselej v veljavi pri objavljanju ilustracij in karikatur. Oblasti so se namreč zavedale nevarnosti raznih satiričnih ilustracij, karikatur, lepakov in drugega ilustriranega gradiva, katerega pomen so lahko razumeli tudi nepismeni, ki so prevladovali med revnimi sloji prebivalstva; ti so predstavljali največjo nevarnost vladujočemu srednjemu in višjemu razredu.

¹¹ »*Hujši časi so nastopili z letom 1851. Prejšnjo tiskovno svobodo je močno skrčila dne 6. julija prijavljena naredba o posvarjenju časopisov. Prvi odstavek te naredbe se je glasil takole: 'Ako kak časopis stanovitno kaže svoje sovraštvo proti prestolu, proti enotni in celoti države, proti veri, pravosti in sploh proti temeljem državne družbe ali pa spodbuja javni mir in red, posvaril se bode dvakrat pismeno. Če je bilo to svarjenje brezuspešno, lahko ga ustavi namestnik kronovine, v katerej časopis izhaja; ustavi pa ga lahko začasno, – namreč za 3 mesece. Le ministerstvo ga lahko ustavi še za dle časa ali pa za zmerom. Pritožba zoper odločbo namestnikovo nima odločne moči'« (»Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/284).*

¹² Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina / Staroslovenci, Prva knjiga, Ljubljana 1955, str. 35–36.

¹³ Prav tam, str. 163.

vložiti, je Novice dala vredniku in založniku v last s tem poročilam, de v vsim takó ostanejo, kakor so dosihmal bile.«¹⁴

Deset let pozneje, leta 1862, je bil sprejet nov tiskovni zakon, ki je bil spet nekoliko popustljivejši, saj je namreč zmanjšal »zavarščino ali založnino in sicer zdaj, kar je posebno prav hodilo malim političnim listom v raznih slovenskih mestih. Po tem zakonu morajo dnevnik in vsi listi, ki vsaj po trikrat v tednu izhajajo, uložiti na Dunaju 8000 gld. zavarščine (prej – po tisk. z. od l. 1852: 10.500 gld.), v mestih s 60.000 in več prebivalci: 6000 gld. (prej 10.500 gld.), v mestih od 30.000 do 60.000 prebivalcev: 4000 gld (prej 7350) in v vseh drugih mestih 2000 gld. (prej 5250). Časopisom pa, ki izhajajo le po jedenkrat ali dvakrat v tednu, treba je uložiti le polovico gori zaznamenovane zavarščine. Po vseh slovenskih mestih in trgih le po 2000 in 1000 gld.«

Toda če je zmanjšanje »zavarščine« povečalo možnost izdajanja novih časnikov, se ni bistveno zmanjšal obseg prepovedanih tem in kazni zanje, kajti: »Isti dan (17. dne decembra 1862) zagledala je beli dan neka novela kazenskega zakona, ki je časnikarje kaj nevšečno dirnula. Bil je pravi kolorarij tiskovnemu zakonu ter je v deveterih odstavkih branila državno ustavo, državni zbor in deželne zборе, vse javne uradnike, vojake in duhovnike gledé na njih družbena opravila pred napadi in razžaljenji v časnikih. Vse to je moralo močno razširiti okrožje tiskovnih prestopkov – in res so pristranski ustavoverci neprestano rabili to dvoje-rezno orožje zoper vse časopise in časopise, ki neso v njih rog trobili. Izgledov pač ni treba navajati, ker so vsem razumnim Slovincem še v predobrem spominu...

Kako kočljive so določbe tiskovnega zakona o zasegi (konfiskaciji) posamičnih listov, o tem znajo slovenski časopisi marsikatero pesem zapeti; kaj pomaga 'Slovenskemu Narodu' § 10 istega zakona, ki izrecno poudarja, da se lahko po pravnem potu pritoži zoper neopravičeno zasego ter iz državne blagajnice zahteva odškodnine! A ustavoverskim zakonodajalcem, tem razupitim liberaluhom ni zadostovala še zasega, ampak v 38. § rečenega zakona so vzprejeli še začasno ustavljanje (suspenzijo) časopisov. In da bi svojo ustavo pač zavarovali za veke, izrekli so se v dotičnem odstavku takoj, da je imela vlada v vsakem posamičnem slučaju popolno oblast neugodni list začasno ustaviti. Res je mnogo let pozneje to pravico nekdanjega absolutizma vladi vzela novela o tiskovinah od 15. oktobra 1868.«¹⁵ Samovoljno ustavljanje nevšečnih listov je odpravila torej tiskovna novela iz leta 1868, leto kasneje pa so bila vpeljana tudi porotna sodišča in primeru tiskovnih prestopkov in zločinov.

Kljub strogim odredbam, ki so zadevale tisk, so se po letu 1848 množili slovenski listi. Nekateri med njimi pa so kar nekajkrat prekoračili mejo, ki jim jo je začrtala cenzura, zato so se zaplembe vrstile ena za drugo. Znana je zgodba o Vilhar-Levstikovem »Napreju,« ki je izhajal od januarja do septembra 1863 dvakrat na teden in se odločno zavzemal za pravice slovenskega jezika, za enakopravnost slovenščine z nemščino, za Zedinjeno Slovenijo.

List so »uničili tiskovni zakoni,« piše Ivan Prijatelj. »Urednik je skoraj v vsaki številki 'Napreja' poročal, kako divjajo ti zakoni zoper slovanske časnikarje. Končno je tudi njega in njegovega založnika zadel Damoklejev meč. 'Levstiku je bilo za njega spis 'Kaj se nekterim zdi ravnopravnost' prisojeno 3 mesece sedéža', poroča pisatelj sam v oceni Kleinmayrove 'Slovstvene zgodovine'. Vilhar je bil kot odgovorni urednik zaradi tega Levstikovega članka obsojen na 4 tedne zapor in 60 gld. izgube na kavciji. Te kazni sta bila oba pozneje v Gradcu in tudi na Dunaju oproščena; pač pa je moral Vilhar sedeti 6 tednov v zaporu in plačati 300 gld. kazni zaradi članka 'Misli o zdanjih mednarodnih mejah'.«¹⁶ Dramatik,

¹⁴ Prav tam, str. 165 (po Novicah, 5.12.1849).

¹⁵ »Časniki in časnikarstvo«, Slovenski narod, 1883/284.

pesnik in komponist Miroslav Vilhar (1818–1871), ki na obravnavi ni hotel izdati pisca članka, je bil obsojen kot izdajatelj lista, zavoljo obsodbe pa je izgubil tudi svoj poslanski mandat. V spomin na zapor je leta 1865 izdal knjižico humorističnih in zbadljivih verzov »Žabjanke (Žabe, Raki, Ribice).«

V 14. št. za leto 1884 je satirični list »Škrat« (1883–1886), ki se je lahko pohvalil že z zaplenjeno prvo številko, objavil »Dnevni red za prihodnji teden,« s katerim se je ponorčeval iz zaplemb slovenskih časnikov, ki so si po Škratovem mnenju očitno morale slediti kar ena za drugo:

»Ponedeljek: – zaplenili so Slovenski Narod zaradi inserata 'Puške in revolverji', ker so s tacimi naznanili motili javni red in mir.

Torek: – Ista usoda zadela Slovenca zaradi dopisa, v katerem se piše, da bode veliko slame a malo zrnja.

Sreda: – Deželna vlada odredi zopet konfiscacijo Slovenskega naroda.

Četrtek: – Deželna vlada konfiskuje Slovana.

Petek: – Deželna vlada zapleni Škrata.

Sobota: – Deželna vlada konfiskuje Novega Brenclja.

Nedelja: – Deželna vlada konfiskuje sama sebe. Gotthelfe weiter!«

Ob gori zaplenjenih člankov, nekaj kaznovanih urednikih in novinarjih lahko naletimo tudi na kopico zaplenjenih karikatur, hkrati pa so se tudi karikaturisti včasih poskušali pošaliti na račun cenzorjev, državnih pravdnikov in sodišč. Prav karikaturam se bomo posvetili v nadaljevanju zapisa. Poleg arhivskih dokumentov in časnikov med gradivo za proučevanje nekega obdobja sodijo tudi drugi, manj pomembni pisani in tiskani viri: pesmi, plakati, pamfleti, razglednice, karikature in ilustracije ter seveda tudi anekdotični in ustni viri. Za karikature bi lahko dejali, da je prav tako kot pri pristransko pisanih časopisnih člankih njihova verodostojnost vprašljiva, vendar pa nam – če se zavedamo okoliščin in razlogov, zaradi katerih so nastale – pomagajo pokazati na nek dogodek kot na del celote. Odkrivajo nam, kako so nanj gledali sodobniki.

Vsekakor karikatur ne smemo imeti zgolj za mikavne in šaljive podobice, ki so v skladu s frazo, da nič ni tako starega kot včerajšnji časopis, že kmalu po svojem nastanku zapisane pozabi. Marsikdaj karikature lahko pojasnjujejo, komentirajo in razgaljajo dobo in okolje, ki sta jih porodila, opozarjajo na neizrekljivo in prepovedano, ki so ga karikaturisti na zvit način prelili v likovno satiro, odražajo nezavedno, prevajajo odmeve na nek dogodek z metaforične ravni v dobesednost... Večina avtorjev zgodovinskih, socioloških in likovnih pogledov na karikaturu se zato strinja, da karikature lahko veljajo za primerne ilustracije nekega časa, hkrati pa zmorejo razkrivati tudi zakulisja upodobljenih dogodkov in opozarjati na nekatere njihove detajle, na katere pri ubesedenih komentarjih ne bi bili toliko pozorni.

Čeprav je bil tudi liberalni tiskovni zakon še vedno strog, je dopuščal marsikaj, česar si prej ni bilo mogoče niti zamisliti. Med drugim so tudi v Sloveniji kmalu po sprejemu omenjene tiskovne novele iz leta 1868, prav v času taborskega gibanja, začeli izhajati prvi satirični oziroma humoristični listi: Alešovčev »Brencelj« (1869–75; 1877–85), Martelančev »Juri s pušo« (1869–1870) in Levstikov »Pavliha« (1870). Seveda okoliščine, v katerih so se pojavili, še vedno niso bile nič kaj ugodne. Alešovec je npr. moral ukiniti svojega »Mladega Brenclja,« ker ni imel dovolj sredstev za polog varščine,¹⁷ in se je nato posvetil samo

¹⁶ Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina / Obdobje okorelega konservativizma 1860–1868, Druga knjiga, Ljubljana 1956, str. 429.

¹⁷ »Razglas. – Ker slavno c. kr. državno predsedništvo v zvezi s c. kr. državnim pravdništvom nikakor ne dovoli, da bi frčal 'Mladi Brenclj' po svetu, če oče ne vloži 1000 gold. varščine ali zastave za posebne potrebe

»Brencelju.« Levstik je uspel izdati samo sedem številčk »Pavlihe,« tako da se niti ni utegnil soočiti s cenzuro, hkrati pa je koncept njegovega lista šel mnogo bolj v nos staro- in mladoslovenecem kot pa dunajskim oblastem ali domačim Nemcem. Tako sta se z vrsto zaplemb in celo sodnimi procesi lahko pohvalila samo Alešovec in Martelanc.

Ime časnikarja, dramatika, pripovednika in satirika Jakoba Alešovca (1842–1901) je dobro znano poznavalcem kulturne in literarne zgodovine 19. stoletja. Njegova pripovedna zbirka »Iz sodnijskega življenja« (1874) velja za začetek naše kriminalne ali detektivske povesti. »Ljubljanske slike« (1879), v katerih opisuje različne ljubljanske stanove, so zanimiv vir za proučevanje življenja v Ljubljani v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja. V slovensko kulturno zavest pa se je Jakob Alešovec uspel zapisati zlasti s satirično avtobiografijo »Kako sem se jaz likal« (1879). V njej hudomušno opisuje svoja šolska leta (likanje: vzgajanje kmečkega fantiča v ljubljanskih gosposkih šolah). Kot novinar je pisal najprej za nemške časnike in revije, leta 1866 pa je začel sodelovati z Bleiweisovimi »Novicami.«

9. januarja 1869 se je Alešovec polotil tudi izdajanja prvega slovenskega satiričnega lista »Brenclja v lažnjivi preobleki«. Pri svojem »zabavljivem in šaljivem listu« je prevzel malone vse naloge: bil je lastnik, izdajatelj, glavni urednik in tudi pisec dobršnega dela tekstov, med katerimi so nekateri izmed najbolj duhovitih komentarjev o delu cenzure na Slovenskem v 19. stoletju. Z izjemo dvoletne prekinitve je »Brencelj« izhajal vse do začetka leta 1886. V njem je objavljala tudi karikature. Sprva so jih risali anonimni dunajski karikaturisti, kar pa je predstavljalo velik finančni strošek, zato že kmalu naletimo na domača risarja amaterja. Eden se je podpisoval kot Pražanski, za začetnicama imena drugega, »FZ« oziroma »Franjo,« pa se je skrival župnik iz Nove Oselice v Poljanski dolini.

Vsi risarji so urednika tudi upodobili oziroma personificirali kot pravcatega »brenclja«. Narisali so ga kot ogromno žuželko s karikirano človeško glavo, kar uvršča njegove karikature med t.i. antropomorfizacije, ki so v 19. stoletju veljale za dokaj razširjen način karikiranja človeškega telesa. Morda so se celo zgledovali po najslavnejši »muhi« evropske karikature – osovraženi metresi Ludvika I. Bavarskega plesalki Loli Montez, ki jo je Münchenski satirični list »Leuchtkugeln« upodobil kot »špansko muho«. Urednika »Brenclja« se je tudi po zaslugi številnih upodobitev na karikaturah oprijelo ime Brencelj-Alešovec.

Vsekakor Brencelj-Alešovec ni želel bralcev samo zabavati, pač pa tudi poučevati in jih voditi po pravi politični poti, ki jo je po urednikovem mnenju najboljše poznal dr. Janez Bleiweis. Njega je spoštoval in častil ter iz istega razloga tudi neusmiljeno napadal njegove politične nasprotnike ali jim celo prizanašal – pač glede na to, kako se je obračal politični veter. Alešovec je kot časnikar – deloval je tudi kot sourednik »Slovenca« – zbujal tako ogorčenje kot odobravanje. V prepričanju, da namen posvečuje sredstva, ni poznal prave mere: nesrečnega pesnika Cimpermana, ki je bil zaradi boleznih popolnoma negiben, je zmerjal s »pokveko«; ko se je Levstik pripravljala, da bo začel izdajati »Pavliho,« je prav Alešovec razširjal laži, da bo Levstikov list prejemal vladno podporo; ostro in neprestano je napadal nemškutarje in Nemce, nič manj tudi mladoslovence, zlasti Valentina Zarnika in Josipa Vošnjaka; Ivana Hribarja naj bi z obrekovanjem skušal spraviti ob službo v Pragi.

c. kr. pravdnika, bo odslej 'Brencelj' sam frčal in sicer po dvakrat na mesec, a drugič tako debel kot je danes, ker mu c. kr. deželno predsedništvo ne more braniti, da se obleče in redi kakor hoče. Morda si do polovice leta izmisli kak način, po katerem se dá zvito c. kr. pravdnikstvo preslepiti ali pa bo spustil svojega strica 'Sršena' po svetu, in ta bo dokaj hujši od njega. Cena ostane za zdaj taka, kokoršna se bere zgoraj. – Ker s c. kr. državnim pravdnikstvom ni dobro češne jesti, se 'Brencelj' ne bo dalje puntal, če ne, se utegne c. kr. pravdnik naročiti na vse iztise 'Brenceljina' in sicer tako, da bi ne plačal ne solda, kakor je njegova navada. To bi pa čestitim naročnikom gotovo ne bilo všeč. – 'Brencelj'« (Brencelj 1871/5).

Ko je leta 1880 preveč vtikal svoj nos v Vošnjakovo zasebno življenje, zapisal je namreč, da se je Vošnjak oženil zaradi državnega poslanstva in priženil lastne otroke, mu je v javnem odgovoru urednik mladostlovenskega časnika »Slovenski narod« (1868–1945) Josip Jurčič očital, da je prav on uvedel v slovenske časnike *»amerikanski original revolver-žurnalistike«* in ga uspešno poslovenil, da je skratka zmožen huje napadati lastne rojake, kot so jih nekdaj nemškutarski listi: *»Kdo še v 'Brenclju' ni bil brez uzroka oblaten? Ljudi vseh stanov je Alešovec v 'Brenclju' uže napadal, vse po amerikansko, surovo, v familijske in privatne razmere segajoč.«*¹⁸

Obtožbe, da je prav Alešovec izključni krivec za pojav »revolverske žurnalistike« na Slovenskem, ki si brezobzirnoma pomaga z objavljanim škandalov, tračev in osebnih napadov, so bile seveda pretirane. Hkrati pa drži, da si je Brencelj-Alešovec drznil mnogo. Polotil se je tudi duhovnikov tja do nadškofa, samega ministrskega predsednika, deželnega predsednika, glavarja, poslancev... Ostro je pikal vse tiste, za katere je menil, da si to zaslužijo. Po drugi plati pa ga nihče ni imel za resnega, zato se njegove žrtve niti niso pretirano jezile. Takole ga je v svojih »Spominih« označil Josip Vošnjak: *»Alešovec je bil eden tistih v valovih življenja pogreznih talentiranih ljudi, ki so bili preslabe volje, da bi znali brzdati svoje, rekel bi, animalske nagone. Škoda, da ga ni poznal Cankar! Alešovec bi bil živ eksemplar telesno in duševno propadlega viteza, kakoršne slika on tako rad.«*¹⁹

Kulturna zgodovina je o Alešovcu izrekla milejšo sodbo. Nadarjen pripovednik, bister opazovalec, oster, duhovit in hudomušen satirik, eden prvih slovenskih poklicnih novinarjev in seveda *»jeden izmej izgubljenih slovenskih talentov«* pa je po Bleiweisovi smrti postal nekako odveč celo tistim, katerim je kot časnikar ves čas zvesto služil. Alešovca je kmalu doletela še ena velika nesreča. Začel mu je pešati vid. Ko ni mogel več opravljati novinarskega dela, je bila njegova usoda zapečatenjena. Še 15 let je živel in vse bolj in bolj propadal. Po ljubljanskih gostilnah je prodajal *»prigodne slavnostne pesmi«* in končno slep, zapuščen in zanemarjen beračil po ljubljanskih ulicah, tako da so se ga usmilili celo tisti, ki jih je nekoč neusmiljeno vlačil po časnikih.

Med tistimi, ki so Alešovca in njegovo pisanje ves čas jemali nadvse resno, je bil tudi policijski cenzor. »Brencelj« je bil zato večkrat konfisciran, sam Alešovec pa se je prav tako kot Vilhar, s katerim sta se dobro poznala, saj je bil nekaj časa prav tako kot Levstik domači učitelj njegovih otrok na Kalcu, znašel na zatožni klopi.

Tako je bila 14. št. Brenclja iz leta 1871 zaplenjena zaradi prispevka *»Pes in sodnik ali kako se je gospod Čuček spekel.«* V njem si je Brencelj-Alešovec privoščil adjunkta Čučka (pomožnega uradnika na sodišču) z naslednjimi besedami: *»Da rihtarski je dolžil stan, Da nagnjen je v nemško stran!«* Komentiral je namreč ovadbo nemškega krojača Riesterja zoper nekega Križaja, ki je bil zaradi napada na Riesterjevega psa obsojen na 6 dni zavora ali 30 gld. denarne kazni, vendar se je pritožil v Gradec, kjer so ovrgli Čučkovo obsodbo.

»Risterjeva pasja krota se je zapodila v pesa nekega Slovenca,« je v naslednji številki »Brenclja« pisal Alešovec. *»Slovenec je kresnil pasjo kroto, Riester je šel Slovenca k Čučku tožiti, Čuček je Slovenca obsodil in konec te homatije je bil, da je bil 'Brencelj' konfisciran. Torej je Risterjeva krota prav za prav 'Brencljina' popadla. – 'Brencelj' se je tedaj že drugič vjel v mreže. Prvikrat je bil konfisciran zaradi tega, ker so bili turnarji v Janjčah tepeni, a vendar je iz mreže srečno všel. Kako se mu bo zdaj godilo, še sam ne ve. Dasiravno vjet bo pikal dalje na vse strani; ne bo se zmenil za Čučka in Riesterjevo pasjo kroto, ne za Dežmanove 'proklete grablje', ktere so zmeraj nastavljene, da bi se sprožile.«*²⁰

¹⁸ Josip Jurčič, »Zoper slovensko revolver-žurnalistiko Brencelj-Alešovčevo I.«, Slovenski narod, 1880/217.

¹⁹ Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 627.

»Gospod Čuček je bil v mladih letih vnet za slovensko reč, za blagor svoje domovine, tako da je bilo upati, da bo kdaj kaj pride iz njega,« je na dolgo in široko razlagal bojeviti Alešovec bralcem »Brencelja« svoje težave s cenzuro in sodiščem ter hkrati ostril svoje satirično pero zoper Čučka in Riesterja, ki sta ga spravila v ta neprijeten položaj. »Ko bi bil gospod Čuček ostal svoje žive dni avskultant, bi bil tudi ostal Slovenec. – Pa gospod Čuček postane adjunkt in s službo in suknjo premeni tudi svoje misli. Nemškutarski duh, kateri se tako pogosto nahaja po c. kr. uradnih, da se ga marsikak Slovenec naleze, se prime tudi njega in dandanes je gospod Čuček iskren častilec Dežmanovih 'prokletih grabelj' in principov. Tako raste v letih in nemškutarstvu in vsled tega tudi v milosti pri svojih višjih. – Kakor vsak nižji c. kr. uradnik se tudi naš Čuček pri vsaki priložnosti svojim višjim na vso moč rad prikupi, kajti on ne misli ostati adjunkt, timveč više plezati na c. kr. lestvi, vsaj o tiste višave, v kateri dobí človek toliko penzije, da mi ni treba dalje požirati prah smetnih uradnih, timveč da lahko brez dela stoji pred kazinom.

Gospod Riester je priprost krojač, kateri je na polžu prijahal iz tujega v Ljubljano in si s tem, da je strigel sukno in svoje naročnike, pridobil toliko premoženja, da zdaj zmore brez skrbi postopati po Ljubljani in obdelovati Dežmanovo polje, čeravno le toliko, kolikor pastir, kateri se nad voli dere in jih z bičem poganja, ker pri gospodu Riesterju obleka ne dela moža ali učenjaka. – Gospod Riester je imeniten zarad svojega pesa – jako majhne, pa sitne krote, ktera se, kakor njen gospod, vedno rada zaletava po drugih ljudeh. Ta 'alter ego' gospoda Riesterja je dobil zarad sitnosti palico pod noge, ktera je gospoda Riesterja tako zbolela, da je šel tistega, kateri je stal na drugem koncu palice, naravnost tožit.

Tako sta se seznanila gospod Riester in gospod Čuček, oba polna Dežmanovega duha. Gospod Čuček precej spozná veliko hudodelstvo, ker je bil pes gospodu Riesterju tako drag, da bi bil raji sam vdarjen pod noge. Ni vse eno, če vdariš pesa Slovenca ali nemškutarja. – Gospod Čuček išče in išče po debelih postavnih 'špehih' in najde nek paragraf, po katerem je ranjenje pesa premišljeno poškodovanje tujega blaga in obsodi zatoženca na šest dni v zapor ali 30 gold. kazni in povrnjenje stroškov za ozdravljenje male pasje krote. Gospod Riester se smeji v pest, češ, da je Slovenca vžugal, in pripoveduje to dogodbo vsakemu, kdor ga hoče poslušati, dasiravno je malo takih ljudi, da bi gospoda Riesterja hoteli poslušati.

Tako čudno obsojeni zatoženec pa se pritoži pri višji sodnji čez to razsodbo in gospod Čuček dobi iz Gradca velikansk nos, kakoršnega na sebi še v sanjah ni videl. Sodnikom v Gradci se ta razsodba tako čudna zdi, da jo brž ovržejo, češ, da ni vredno, da se sodnija peča s takimi malenkostmi. – Gospod Riester in ž njim vred vsi psi pa so zdaj jako pobiti, ker jih zdaj sme vsak suvati in odganjati, če so sitni, brez kazni.

Iz te smešne dogodbe pa sledi nekaj, kar ni ravno smešno. Na Kitajskem ali kje drugje v Aziji, kjer ni toliko postav, bi tacega uradnika, kakor je gospod Čuček, kterega modrosti se vsaj polovica mesta smeje, menda brž odstavili ali pa ga vsaj poslali v daljne kraje, pri nas pa, kjer postava zahteva, da se sodniki spoštujejo, ostane na svojem mestu. Ali morda zato, ker je nemškutar? Sodnika, kateri smešno obsodi, ne more nihče spoštovati, k večem se prikupi pasjemu rodu, za katerega se tako blamira. – Gospod Čuček! Marsikdo bi rad vedel, kje ste se Vi učili razlagati postave, in to zarad tega, da bi kje ne šel se jih učiti. Pa saj vam to nič ne škoduje, kajti plajšč nemškutarije vržete čez sebe in ta pokrije vse, kar je pri vas smešnega. – Da bi bili Vi Slovenec, morda bi po tej dogodbi nikogar več ne sodili. Kedar bom imel jaz kakega pesa in mi ga ko udari, bom prišel hudodelnika k Vam tožit in sicer zarad hudodelstva težkega telesnega poškodovanja; Vi ga boste že navihali in mu uro navili.«²¹

²⁰ Brencelj, 1871/15.

²¹ »Pes in sodnik ali kako se je gospod Čuček spekel (Zanimiva povest za vsacega)«, Brencelj, 1871/14.

Pravda pred porotnim sodiščem v Ljubljani se za Alešovca ni srečno iztekla. Čakala ga je zaporna kazen, zato je moral uredništvo »Brenclja« začasno prepustiti Andreju Velikonji. Pred svojim odhodom v »narodno poboljševalnico« Žabjek pa je v 18. št. »Brenclja« iz leta 1872 objavil karikaturu »Pred Žabjekom 6. oktobra 1872«. Prikazuje objokanega Brenclja-Alešovca, ki ga dva orožnika peljeta v Žabjek, poleg pa stojita zadovoljni Riester in njegova pasja »krota«, ki si je nadela »brencljeva« krila. Alešovec je moral presedeti dva meseca v ljubljanskem preiskovalnem zaporu na »Žabjeku«. ²²

Toda tudi zapor trdoživemu in plodovitemu satiriku ni prišel do živega, saj se je kasneje hvalil, da je v tem času uspel napisati 9 iger. Zaporna kazen pa niti ni mogla biti preveč huda, saj mu je bil priznan status »političnega zločincea«. ²³ Na karikaturi »Na sv. Miklavža dan« iz 23. št. so bili po Alešovčevem naročilu – po njegovih zamislih so namreč risali karikature neznani dunajski risarji – upodobljeni državni pravdnik in porotniki, ki jih je »parkelj« naložil v svoj koš.

²² »Žabjek« je bil tedanji preiskovalni zapor. »Cenjeni čitatelj, ki Ljubljano pozna ter je viden monumentalne justične palače, ne bode morda vedel, da se je takrat l. 1867 preiskovalni sod še nahajal v nizkem enonadstropnem poslopju na malem trgu, ki ga je bila oficijelna nemščina krstila za 'Froschmarkt', dočim smo ga domačini klicali 'Žabjek',« piše Fran Šuklje (Fran Šuklje, Iz mojih spominov, Ljubljana 1988, str. 70).

²³ V zapor so Alešovcu sledili tudi drugi časnikarji, med njimi urednik celjske »Domovine«, Ante Beg, ki se je s ponosom spominjal na lastno zaporno kazen, kajti »tudi v bivši Avstriji so imeli nekoliko respekta pred novinarji in političnimi grešniki sploh, da jih niso zapirali v navadne jejniške celice, temveč jim odkazovali svetle sobe, ako so sploh bile na razpolago. Taki tiči so se imenovali 'politični zločinci'« (Ante Beg, »Custodia honesta pred 28 leti / Nekaj spominov na avstrijsko in nemškutarsko prakso«, Jutro, 1928/224).

Članek, ki je skupaj s karikaturu »Sladkosti novinarskega poklica« opozarjal na štirinajstdnevno kazen, ki si jo je v stari Jugoslaviji zaradi tiskovnega prekrška prislužil dr. Birs, našteva tudi nekatere druge »politične zločince«: »Custodia honesta me je čakala na starem Žabjeku, ki ga je tako hudomušno opisal Alešovec v knjigi 'Ričet iz Žabjeka'. Nakazali so mi baš tisto sobo z dvema oknom – seveda zakriženima – v Hrenovo ulico, v kateri je svoječasnno brenclj-Alešovec, kjer so prebili politične kazni pok. pesnika Miroslav Vilhar in Iv. Resman in če se ne motim tudi prvi slovenski župan ljubljanski, še živeči g. Grasselli.

Danes se brez trpkosti, naravnosti s ponosom spominjam na prestane boje in nemčurske gonje, posebno pa na Žabjek. Takrat sem zapisal v 'Spominih na Žabjek' ('Domovina' z dne 6. decembra 1901): 'Pri vsem tem mi ostane žalostna slava, da sem bil zadnja slovenska časnikarska žrtev na Žabjeku. Na pomlad so namreč ta kloster opustili, a če je božja volja, pade tudi v državnem zboru zastareli tiskovni zakon. Poznejši rodovi ne bodo mogli razumeti, kako je mogel kdo zaradi malenkostne nemčurske nagajivosti presedeti četrta leta na Žabjeku med tatovi in morilci.'

Preden pa je prišev v Avstriji novi tiskovni zakon, je slična usoda zadela še 'kolego' dr. Korošec kot urednika 'Slov. gospodarja'. Toda on ni nikoli nastopil prisojene zaporne kazni, ker je imel že tedaj na Dunaju visoke zveze in protekcijo. Saj so kmetje v njegovem rojstnem kraju govorili, da igra tarok s cesarjem Francom Jožetom.

Pozneje ni v Avstriji doletela nobenega tovariša slična usoda. Priti smo morali šele v novo 'moderno' državo, kjer se vse staro in slabo obnavlja, kakor kažejo najnovejše novinarske žrtve.« (dr. Anton Korošec je bil kot urednik obsojen na 6 tednov zavora, cesar pa je njegovo kazen zmanjšal na 1.000 gl. globe.)

In kaj je »custodia honesta«? Vladimir Knaflič je (sicer za hrvaški prostor oziroma ogrsko polovico monarhije) zapisal: »Porotniki namreč (odnosno redno sodišče, kadar porotniki niso pristojni) izrečejo ob enem s krivdorekom (obsojbo) v kazenskem postopku radi kaznivih dejanj, storjenih s tipkopisom ali z oziroma na posebno naravo dotičnega kaznjivega dela, da li pristojne obsojenemu obtožencu pri izvrševanju kazni posebne blagodati, veljavne za politične krivce. Ti blagodati so: Na zapor obsojeni pretrpi svojo kazen v kazenskem zavodu, ločen od kazencev, ki so obsojeni radi prostih zločinov, svoj zapor prestane v 'pristojnejšem', torej spodobnejšem prostoru, ne more se prirediti k obveznemu delu kaznjencev, marveč se sme baviti z delom, katero si sam izbere, v kolikor je v skladu z vsemi prilikami dotične kaznilnice, nositi sme svojo lastno obleko in oskrbovati se sme z lastno hrano. Tudi glede hišnega reda in discipline, nadzorstva in občejanja z osebami, ki ne pripadajo dotičnemu kazenskemu zavodu, se s političnimi kaznjenci postopa boljše nego z ostalimi. Dalje sme biti najmanj dve uri dnevno na zraku« (Vladimir Knaflič, Traktat o tisku, Ljubljana 1930, str. 104).

Uredniki satiričnih listov so imeli veliko več možnosti, da nekoč pristanejo v zaporu, kot pa uredniki drugih časnikov in revij, pri katerih so za odgovorne urednike pogosto izbirali t.i. »slamnatke možke« – državne poslance, ki jih je pred sodnim preganjanjem ščitila poslanska imuniteta.

»Podoba brez podpisa«, Brenclj,
1885

Svojo dogodivščino s cenzorjem, zaplembo »Brenclja«, sodiščem in ljubljansko kaznilnico ter vse tiste, ki so ga spravili vanjo, je Alešovec opisal tudi v ilustrirani satirični pesmici z naslovom »Risterjev pes«. 13 karikatur zanjo je narisal njegov najkvalitetnejši dunajski likovni sodelavec. Izšla je v »Brenclju« ter v samostojni knjižici s pomenljivim naslovom »Ričet iz Žabjeka / kuhan v dveh mescih in zabeljen s pasjo mastjo / Skuhal in osolil Jakob Alešovec / V Ljubljani 1873, Matoloni, Wien.« V njej na satiričen način opisuje svojo prestopniško kariero, tlako v zaporu, zaporniške tovariše in nasploh tedanje zapore.

Ena od karikatur v pesmici prikazuje urednika Brenclj-Alešovca in dva policaja, ki pred njegovimi očmi iz tiskarne odnašata izvode »Brenclja.« Karikatura je bila nato v »Brenclju« objavljena še večkrat – ob vsaki novi objavi pa so bralci vedeli, da je bil list znova zaplenjen. Leta 1885 jo srečamo pod naslovom »Podoba brez podpisa«. Spremlja jo več kot zgovoren komentar: »Kaj podoba tu ob strani pomeni, ugame vsak, kdor količkaj ve o časnikih in njihovih nesrečah.«

Na karikaturah, ki spremljajo Alešovčevo satirično pesmico, naletimo tudi na »škarjača Risterja«, iniciatorja prej nepomembnega in zabavnega kot pa pomembnega incidenta na narodnostni podlagi, ki ga je komentiral Brenclj-Alešovec. Po poklicu je bil Riester krojač, »en žnidar«. ²⁴ Zaradi tega je na karikaturah vselej opremljen z nenavadno velikimi škarjami, ki mu visijo obešene okrog vratu ali pa mu narobe obrnjene služijo kot nekakšni naočniki. ²⁵

Škarje, ki bi sicer lahko predstavljale atribut Riesterjevega poklica, so francoski karikaturoisti 19. stoletja začeli uporabljati za smešenje cenzure. »Cenzuro« so npr. upodabljali kot grdo staro žensko z velikimi škarjami in ji po neki znani pariški šivilji tedanjega časa nadeli ime Anastasia. Tudi cenzorjem so na večini karikatur potisnili v roke njihov delovni pripomoček – škarje. V nemški oziroma avstrijski karikaturi so se škarje kot simbol za cenzuro

²⁴ Krojači so bili v slovenskem ljudskem izročilu slabo zapisani. Skupaj z drugim vaškim proletariatom so v 19. stoletju postali predmet posmeha na satiričnih upodobitvah s panjskih končnic.

²⁵ Alešovec je za pomemben delovni instrument cenzure razglasil tudi očala, »ktere ne prezrejo ne ene pičice« (»Okrožno pismo Brenclja«, Brenclj, 1883/21 in 22).

pojave vsaj v revolucionarnem letu 1848. Najbrž je bil ta satirični pripomoček dobro znan tudi neznanemu dunajskemu risarju.

»Brenclja« je torej kar nekajkrat zaplenila policija. Alešovec je bil leta 1872 obsojen na Žabjek, seveda v vlogi urednika. Zapiranje novinarjev, urednikov, karikaturistov in celo tiskarjev ni bilo nič neobičajnega celo za Francijo, da pa je to prakso poznal tudi avstrijski režim, verjetno ni treba posebej poudarjati. Alešovec je bil imenovan za urednika »Triglava« zato, ker je moral Peter Grasselli v Žabjek. Zaporne kazni so si prislužili mnogi od najpomembnejših francoskih karikaturistov, vključno s Honoréjem Daumierjem, ki je svojo kazen v letih 1832/1833 odsedel na psihiatrični kliniki, Charlesom Vernierjem, Charlesom Gilbert-Martinom, Pilotellom (Georgesom Labadiejem), Louisom Legrandom idr., ter uredniki vse od največjega med njimi, Charlesa Philipona naprej. Kazni so segale od nekaj dni do izjemnih kazni enega leta. Francoske oblasti so uspele z denarnimi in zapornimi kaznimi zatreči tudi več humorističnih listov. Ti so cenzuri seveda vračali udarec – enega med njimi so predstavljale tudi omenjene škarje.

Alešovec je bil Bleiweisov privrženec in je zvesto sledil staroslovenskemu političnemu konceptu, zato je Brenclj marsikdaj deloval kot nekakšna satirična podružnica »Novic«. Tržaški »Juri s pušo,« slovenski satirični list, ki je poleg sedmih italijanskih satiričnih listov izhajal v največjem mestu na slovenskem ozemlju, pa se je pridružil mladoslovenskemu taboru in se že kmalu sprl z »Novicami« ter »Brencljem,« kar pa cenzorjev seveda ni niti malo motilo. Razprtje znotraj slovenskega političnega tabora so bile za vladajoče Nemce (in v Trstu tudi Italijane) ter njihove privrženice namreč zaželene. Moteč pa je seveda bil narodni program »Jurija s pušo,« ki ga je urednik Gašpar H. Martelanc (1829–1884), stavec v tiskarni avstrijskega Lloydja v Trstu in kasnejši izdajatelj vrste listov v italijanskem jeziku, zagovarjal enako vehementno kot Alešovec.

Tudi tržaški satirični list si je zato s svojo predrznostjo nakopal na glavo pozornost cenzure. Tako sta bili konfiscirani oziroma zaplenjeni kar dve številki – »i sicer 1) *zvnredni list 'Juri s pušo na taboru' zarad izpisov: 'Nazaj!', 'Nemškutarjem!' in 'Slovensko mesto Trst';* – 2) *redni list 'Juri s pušo' 6. št. zarad izpisov: 'V Krajni smo gospodje mi!' in 'Zlata abcd',«* piše urednik G.H. Martelanc. »*Državni pravdnik nas dolži kaljenja javnega miru po § 302. in tržaški lahoni se zelo veselé, da pr. mesec 'Juri s pušo' dvakrat pred porotnike pride! Kaka usoda nas čaka, sicer ne vemo, ali naj se zgodi karkoli hoče, našega programa nikakor ne premenimo, temveč na ves glas bomo vpili: Slovinci ne udajmo se! Slavljani zjedinimo se!*«²⁶

Posebna, 4. številka »Jurija s pušo« je izšla prav na dan, ko se je odvijal tabor na Kalcu ob Pivki (9.5.1869). Policiji se je uspelo dokopati samo do zadnjih 17 izvodov »Jurija s pušo na taboru«. Pri zaplembi 6. številke pa je bila situacija obratna. Policija je tokrat hitro ukrepala, tako da je list po pošti prejelo le kakih 90 naročnikov, vse ostale izvode pa je policija zaplenila. Nekateri zanimivi prispevki iz sporne številke so bili nato objavljeni v 7. številki.

Zaplembi številke je sledila sodna razprava pred porotnim sodiščem, ki jo lahko spremljamo s pomočjo poročil, ki jih je objavljala štirinajstdnevnik »Jadranska Zarja« (1869–1870) – »*Političen, podučiven i kratkočasen list*«, ki jo je G.H. Martelanec izdajal vzporedno z »Jurijem s pušo«. Tako je bilo v 3. številki iz leta 1870 npr. objavljeno nadaljevanje danes v celoti neznanega podrobnega poročila s sodišča, v katerem se je ohranil tudi Martelančev obrambni govor: »*To omenivši naj spregovorim nekoliko o zatožbi. V njej se*

²⁶ *Juri s pušo*, 1869/15.

mi očita, da sem s pesmijo 'V Kranji smo gospodje mi.' – ker se v njej govori o nemškutarjih – z besedo 'nemškutar' žalil v Ljubljani i njenej okolici bivajoče Nemce, kateri naj bi se brž ko mogoče iz dežele pobrali, ako tega ne storé bi jim že znala na Kranjskem šiba zapeti. Nikakor ne morem priznati, da bi se beseda 'nemškutar' na takov način razlagala. Vendar sem slišal i bral, da beseda 'nemškutar' pomenja le take zaničljive ljudi, ki so po rodu Slovenci, v svojem mišljenju in obnašanju pa hočejo Nemci biti; take malopridneže, ki le iz sebičnih namenov zatajujejo svoj rod, ter delajo ali javno, ali pa skrivoma za nemštvo.«²⁷

V »Zlati abcdi«, katere avtorja Martelanc ni hotel imenovati, pa so bili omenjeni turnarji (člani ljubljanskega nemškega telovadnega društva Turnvereina) in njihov zloglasni izlet na Janče iz maja 1868, ki se je spremenil v enega najhujših izgrediv med Slovenci in Nemci. Čeprav je baje turnarje celo župan svaril, naj ne gredo, so ti vseeno izletnikovali, vendar so jih slovenski fantje prepodili, nakar so se turnarji znesli nad slovenskim prebivalstvom v Vevčah. Izgredi so se končali z eno slovensko žrtvijo. »Juri s pušo« naj bi s komentarjem tega izleta »žalil nemški narod, ker je turnarsko društvo nemško društvo.«

Besede državnega pravdnika so bile ostro zastavljene: »Poglejmo samo, kaj je dalo pesem pisajočemu povod za neopravičene ostre napade. V nedeljo nekega pomladanskega jutra šli so se ljubljanski turnarji na Janče sprehajati; prišedši na vrh, vsedejo se na zeleno trato trudni in lačni; spraznivši bisage in mošnje, da bi se okrepcali z jedili in pijačami, zavživajo hlastno prirodno čarobo, nič hudega sluteči. Pa čujte, čujte, gospodje porotniki! Kar naenkrat se priklati velika množica slovenskih kmetov, oborožena s prekljami, palicami itd. Ljubljanski turnarji sprejeli so kmete s prijaznimi besedami, celo po slovensko so se hoteli z njimi pogovarjati, jedi in pijače so jim ponujali, a vse to ni nič pomagalo. Kmetje so burno tirjali turnarsko zastavo, isto jim tudi iz rok izvili in raztrgali. Ali to ni bilo vse, gospodje porotniki, še hujše stvari godile so se isto osodepolno nedeljo na Jančjem. Slovenski kmetje so namreč ljubljanske turnarje hudo pretepli in v beg spodili. Pod hribom čakala jih je še druga slovenska drhal, pretepla in kamenovala jih tako, da turnarji niso vedeli kam i kako.

In tako ostudnost 'Juri s pušo' v pesmi 'V Krajni smo gospodje mi!' in v 'Zlati Abcdi' tako rekoč hvali, in žuga da, ako bi se ljubljanski turnarji še enkrat predrznoli, hoditi na kranjske hribe, jih nič boljsega ne čaka, 'ker koj kranjske stene za nič ne poznajo', z drugimi besedami govori 'Juri s pušo': Kranjci, če se turnarji zopet na vaše hribe sprehajati pridejo, le spet jih namahajte! Ali ni to očevidno hujskanje Slovencev proti Nemcem? Gospodje porotniki – sklenol je državni pravdnik svoj govor –, ako bi danes ali jutre tržaški 'ginastici' v okolico se sprehajati šli, jih slovenski kmetje tako srmožljivo nabijejo i razpodijo, kaj bi porekli k temu? Samo to dobro premislite, in – potem sodite!«²⁸

Martelanc je odločno zavrnil obtožnico: »Laž je, da se v 'Zlati abcdi' slovenski kmetje hujskajo, naj turnarje, kadar bodo ponavljali svoje izlete, vnovič napadejo, temveč se v njej turnarji dobrovoljno opominjajo, naj več ne hodijo na kmete, kajti slovensko ljudstvo nikakor ne bode na svojih hribih mirno gledalo bahajoče se nemške zastave.«²⁹

Druga tožba pred porotno sodiščem glede posebne številke lista, v kateri sta bili objavljeni pesmici »Nazaj!« in »Nemškutarjem!« ter kratek prispevek »Slovensko mesto Trst«, je bila še ostrejša. Tržaško policijsko ravnateljstvo je bilo celo prepričano, da je bil avtor pesmice »Nazaj!« stari grešnik – »grajščak in 'prenapeti slovenski pesnik' (exaltierter slovenischer Dichter) Miroslav Vilhar, kateri je bil pred nekterimi leti, kot vrednik v Ljubljani

²⁷ »Juri s pušo pred porotno sodbo. Prva tožba. 16. decembra 1869. (Govor urednika g. H. Martelanca.)«, Jadranska Zarja, 1870/3. – Nemškutarji in lahoni oziroma renegati ali odpadniki so bili ljudje slovenskega rodu, ki so se namenoma odločili prištevati med Nemce ali Italijane.

²⁸ »Juri s pušo pred porotno sodbo / Prva tožba. 16. decembra 1869 (Dalje)«, Jadranska Zarja, 1870/5. –

²⁹ Jadranska Zarja, 1870/6.

na več mescev zaprt. To se da sklepati iz sledečih vzrokov: 1. ker je Miroslav Vilhar osnoval tabor na Kalcu in 2. ker na to že podpisano ime 'Miro Bilkovič' precej jasno opominja.³⁰

Martelanc je za pesmico »Nemškutarjem!«, v kateri si je njen avtor »Filodemus« zaželel postati strašen velikan, da bo iz kranjske dežele pometel nemškutarje, izjavil, da je »čisto šaljivega, nedolžnega zadržaja.« V pesmici »Nazaj!« pa so bile »*criminis causa*« vrstice:

»Nazaj, nazaj na svoja tla

Nasprotnika pobegnita.

Ti Vlah na onkraj Soče

Ti Nem do kjer mogoče!«

Zato se je Martelanc zagovarjal takole, nadaljuje Jadranska Zarja: »Iz tega ljubljanski modrijani sklepajo, da pesem meri na Lahe in Nemce –, in njihovih misli je gotovo tudi državni pravnik; jaz pa danes spet moram ponavljati, da nije program 'Jurja s pušo', nadlegovati tujih narodnosti: v okrožje njegove satire in humoristike spadajo samo odpadniki slovenske rodovine.

Da gospodje porotniki niste posebni prijatelji enacih odpadnikov, tega sem se že prepričal pri prvi pravdi. – Z besedama 'Vlah' in 'Nem' nihče ni mislil na Lahe in Nemce, ampak z njima se bičajo našemu ljudstvu zoperni nemškutarji in lahoni, kateri so še toliko let ovirali ljudski napredek in zboljšanje narodnega blagostanja. Torej mislim, da pravično očitanje omenjene pesmi ne more biti vzrok pravnega postopanja proti vredniku.«³¹ Zagovor je bil uspešen, kajti Martelanc, ki se je v prvi pravdi zagovarjal sam, v drugi pa mu je priskočil na pomoč zagovornik dr. Nakič, je bil oproščen obtožb o širjenju sovraštva proti nemški narodnosti in povzročanju sovraštva med Slovenci in Italijani.

Karikature, ki so se konec 19. stoletja pojavljale po slovenskih humorističnih listih, so uredniki neredko naročali pri tujih risarjih, če pa so bile delo domačih rok, so bile večinoma nizke likovne kvalitete. Še največkrat pa so si uredniki v večjih mestih avstroogrške monarhije priskrbeli zalogo že izgotovljenih klišejev. Še zlasti pogosto srečamo klišeje češkega izvora. Ker je Slovence in Čeha povezoval podoben položaj tlačnega naroda v monarhiji, je bilo gledanje obeh narodov na notranjepolitične dogodke malone identično, vzpostavljeni pa so bili tudi bogati prijateljski, kulturni in drugi stiki. Zato so bile za objavo v slovenskih satiričnih listih več kot primerne češke politične karikature.

Mednje najbrž sodi tudi karikatura z naslovom »*Na pol osvobojena!*«, ki je bila objavljena v 3. št. tržaškega satiričnega lista »Brivec« (1891, 1896–1902) iz leta 1900. Prikazuje personifikaciji Avstrije in novinarstva ter jo spremlja zgovoren komentar: »*Tu madam Avstrija, tam ukovana sirota – manje novinstvo. Jedno verigo je madam Avstrija odvzela siroti z odpravo časniškega kolka, druga veriga je ostala v prepovedi svobodnega prodajanja in širjenja: takozvane kolportaže! Ljuba madam pa naj bi sprevidela že enkrat, da okovi čudno izgledajo v državi, ki hoče biti pravna in moderna.*«

Leta 1910 se je tedanjima slovenskima dnevnikoma, »Slovenskemu Narodu« in »Slovincu«, pridružil še tretji – »neodvisen političen dnevnik« »Jutro« (1910–1912), ki si je po zaslugi prodaje po trafikah in načrtnega objavljanja zanimivih balkanskih novic uspel že kmalu priboriti precejšen kos medijske pogače. Zato si je »Jutro« nemudoma nakopalo očitek srbofilstva, ki mu je sledil tudi očitek neresnosti, saj naj bi časnik predvsem s pomočjo

³⁰ »Juri s pušo pred porotno sodbo / Druga tožba. 20. decembra 1869«, Jadranska Zarja, 1870/7. – Sporna pesmica »Mira Bilkoviča« se je imenovala »Nazaj!«, Vilharjev list pa se je imenoval »Naprej«, kar je še ena od asociacij, ki so namigovala na njeno avtorstvo.

³¹ »Juri s pušo pred porotno sodbo / Druga sodba. 20. decembra 1869«, Jadranska Zarja, 1870/9.

senzacij privabljal bralce. Čeprav so časnik spremljale same težave (v prvem mesecu izdajanja je bil štirikrat konfisciran), je pridobival vedno več bralcev, tako da je lahko uspešno izpolnjeval svojo nalogo – poskrbel naj bi za orientacijo slovenske mladine v jugoslovanskem duhu. Urednika Milana Pluta naj bi Milan Pribičević kot zaupnika iredentistične »Narodne odbrane« celo poslal v Ljubljano s tajnim poslanstvom, naj v Sloveniji razprede mrežo te organizacije. V ta namen naj bi bilo sploh ustanovljeno tudi »Jutro,« čigar izhajanje naj bi bilo omogočeno s podporo »Narodne odbrane.«³²

»Jutro« je v 174. št. objavilo uvodnik z naslovom »Odpravite cenzuro!«, v katerem so bili nanizani odlomki iz nekega proti cenzuri naperjenega češkega članka: *»Odpravite cenzuro! To je naslov uvodnega članka v 'Karlinské Listy' z dne 20. t. m. (20.8.), ki izhaja v Karlinu na Češkem. Vsebina istega velja tudi za naše razmere. – 'Čim pride v Prago kak tujec v dobi po kakem 'kulturnem' pojavu Nemcev proti Čehom in pogleda na češke časopise, začudi se nad tem, ko uzre na mesto natisnjenih strani prazen papir z napisom 'Zaplenjeno', znak, da se je teh praznih mest dotaknil svinčnik cenzorja. Avstrija je namreč edina kulturna država, v kateri še v dvajsetem stoletju in za časa splošne probuje vlada neomejena cenzura, delajoč na leto tisoče goldinarjev škode izdajateljem časopisov, brošur in knjig in končno uničuje tudi boljše in najprimernejše scene in monologe v gledaliških izdajah, tako, da dovaja avtorja do obupnosti, da opušča svoj poklic...«*

Svoboda tiska, v letu osemindesetem proglašena v Avstriji in na podlagi temeljnih zakonov l. 1867 (januarja) zagotovljena, ni torej popolna. Modri svinčnik cenzorja prečrta, če se mu zdi potrebno eno besedo, en stavek in radi teh par besed zapleni policija celo izdajo časopisov, oziroma knjig, katere so včasih izdane v velikih množinah. Drugje uživa tisk popolno svobodo in je podvržen edinole sodišču radi eventuel. žaljenja časti... – V sosednjih evropskih državah ne eksistira več zaplemba. Pri nas imamo sicer že splošno, takozvano enako volilno pravico za državni zbor – svobode tiska in neomejene kolportaže pa le še nimamo in jih tudi še tako kmalu ne pričakujemo. Novi tiskovni načrt je bil predlagan in zagotovljen v zakonskem predlogu in končno se je tudi v tiskovnem odseku o njem proučevalo. Vendar pa k cilju še nismo prišli – svinčnik cenzorja vlada dalje...

Češka politika ima najbolj vezane roke potom vladajoče moderne cenzure (žal tudi pri nas Op. pis.), nemško časopisje sme ščuvati, ali Čehi morajo molčati. Vsled tega mora biti geslo vseh čeških poslancev (bolje vseh nenemških poslancev Op. pis.) in politikov: Popolna odstranitev cenzure in v boju proti temu ostanku srednjega veka bi ne smeli odnehati prej, dokler nam ne zasije popolna svoboda tiska.' – Tako Čehi in mi ponavljamo pri vsaki priliki: 'Proč s cenzuro!'

»Jutro« je bil prvi slovenski dnevnik, ki je občasno objavljaj tudi karikature. Učiteljska tiskarna, ki ga je tiskala, si je namreč uredila lastno litografsko delavnico. Vendar prvo karikatur, naperjeno zoper cenzuro, zasledimo šele v 629. št. »Jutrovega« »naslednika« – mladoliberalnega, novoilirstvu in »preporodovstvu« naklonjenega dnevnika »Dan« (1912–1914), ki ga je prav tako tiskala Učiteljska tiskarna v Ljubljani. Na karikaturi »Najosnovnejša konfiskacijska praksa« s podnaslovom »Sl. g. cenzorji love 'Dan', ki se širi po vsej slovenski zemlji« sta narisana cenzorja s paragrafi v rokah in naočniki na glavi, ki zaman poskušata poloviti izhode vedno bolj priljubljenega »ultraradikalnega« dnevnika, ki jih po slovenskih pokrajinah raznašajo ptice.

Nenaslovljena karikatura Maksima Gasparija (1883–1980) v št. 136 »Dneva« je prikazovala klerikalnega politika in književnika, poslanca kranjskega deželne zbornice,

³² Glej osmrtnico za Milanom Plutom, Jutro, 1925/84.

papeževega tajnega komornika in nesporno katoliško avtoriteto na kulturnem področju dr. Evgena Lampeta, ki sta ga na poti mimo pokopališča prestrašila dva okostnjaka v belih haljah. Zaradi telesne poškodbe je imel Lampe eno nogo krajšo od druge, zato se na karikaturah kot njegov razpoznavni znak pojavlja ortopedski čevljev z odebeljenim podplatom. Lampetu iz žepa moli list z napisom »ovadba«, ki nam lahko pojasni ozadje karikature. Karikatura je namreč nastala kot odgovor na Lampetovo ovadbo proti ljubljanskemu živinozdravniku, gospodarstveniku, liberalnemu politiku in tudi enemu od solastnikov in uredniku »Dneva«, Adolfu Ribnikarju, ki ga je dolžila, da naj bi med »septembrskimi dogodki« leta 1908 hujskal ljudi.³³

Ovadba Lampeta³⁴ oziroma SLS, ki je dve leti kasneje, ob začetku 1. svetovne vojne ovajanje srbofilov in naročnikov »Slovenskega Naroda« ter »Dneva« kar odkrito priporočila svojim pristašem, je bila maščevanje za ovadbo proti Ivanu Kregarju ter Ivanu Štefetu ob volitvah v kranjsko trgovsko in obrtno zbornico. Toda Ribnikar je bil dva meseca kasneje na procesu, ki ga je javnost pozorno spremljala, spoznan za nedolžnega. Uspel je dokazati, da je ob septembrskih dogodkih s svojimi besedami poskušal le miriti ljudi, zato je »Dan« nameraval v št. 188, ki je izšla 7.7.1912, prav na dan Ribnikarjeve oprostilne sodbe, znova ponatisniti omenjeno karikaturu. Hitro se je vmešala cenzura, ki je poleg komentarjev procesa (članka »Poraz denunciantov«, notice »Ekscesi državnega pravdnika v sodni dvorani« idr.) zaplenila tudi pred dvema mesecema že objavljeno karikaturu. Razsodba »C.kr. deželnega sodišča v Ljubljani« je poudarjala, da se je »Dan« z uvodnim člankom in vrsto notic pregrešil zoper javni red in mir. Z navajanjem neresničnih podatkov in izkrivljanjem dejstev naj bi spodbujal k sovražnostim zoper vodjo SLS in njene privrženice. Ilustracija na prvi strani pa vsebuje že naravnost nevarno grožnjo. Zato je zaplemba upravičena, nadaljnje razpečevanje »Dneva« prepovedano, zaseženi izvodi morajo biti uničeni, sporni članki pa odstranjeni.³⁵

Teža sodbe Deželnega sodišča ni temeljila na karikaturi, vendar je ta »nerazumna« odločitev novinarju »Dneva« dala povod, da je za naslednjo številko časnika zapisal: *»Naša včerajšnja konfiskacija. Včeraj je prišel naš list skoro popolnoma pobeljen iz vlade. Zaplenjenih je bilo nič manj kakor 10 dnevnih vesti, ves uvodnik in karikatura. Radi nedeljskega počitka nismo mogli napraviti druge izdaje. Včerajšnja konfiskacija našega lista je unicum. V svoji veliki gorečnosti se je cenzura spozabila tako daleč, da nam je zaplenila karikaturu, katero smo neovirano prinesli v št. 188, dne 16. maja, našega lista. Proti konfiskaciji onih člankov se bomo takoj pritožili, obenem pa poskrbeli, da se bodo članki imunizirali. Vemo, da je gotovim krogom silno neljubo vsako pisanje o sramotnem porazu dr. Lampeta, ki je hotel uničiti in spraviti v ječo popolnoma nedolžnega človeka, toda s konfiskacijo nam tega nikdar ne bodo preprečili.«³⁶*

³³ Što je za nekajdnevno veliko protestno zborovanje v Ljubljani, ki se je kot odgovor na napad na udeležence občnega zbora Družbe sv. Cirila in Metoda na Ptuj začelo 18.9.1908. Zborovanje se je spremenilo v burne protinemške izgrede, saj so udeleženci začeli razbijati šipe na Kazini in ostalih nemških lokalih. Deželna vlada je ukazala žandameriji in vojski, naj posredujeta, toda izgredi so se nadaljevali še dva dni in končali z dvema naključnima slovenskima žrtvama, ko je opita vojaška patrola streljala v množico.

³⁴ Ivan Lah je zapisal: *»... in zgodilo se je še hužje: pljunili smo na svojo lastno narodno čast. Sramotili so se boji za slovensko stvar – septemberski dogodki so se nazvali: žalostni, usodni, obžalovanja vredni – in še več: našel se je čez leta denuncijant, ki je hotel obnoviti proces – in ni se našel nihče, ki bi denuncijanta izplačal, kakor je zaslužil«* (Ivan Lah, Knjiga spominov, Ljubljana 1925, str. 11).

³⁵ Arhiv Republike Slovenije, Državno pravdništvo, fasc. 19.

³⁶ »Dnevni pregled«, Dan 1912/189 (avtorju članka se je zapisala napaka, saj bi namesto »v št. 188« moralo pisati »v št. 136«).

Pritožba se je srečno iztekla, saj je »Dan,« v tem času naš »edini časnik, ki prinaša znamenite sodobne politiške karikature,« v št. 223 znova triumfalno objavil Lampetovo karikaturu skupaj s komentarjem: »Višje deželno sodišče v Gradcu je z dnem 3. julija 1912, št. 190/12¹, razveljavilo konfiskacijo naše slike. – To sliko je 'Dan' prinesel dne 16. maja t. l. ne da bi bil zaplenjen. – Dne 7. julija smo prinesli sliko zopet, a na naše največje začudenje je državni pravdnik šel z rdečim svinčnikom preko slike in energično pritisnil pečat čez sliko. – Zoper konfiskacijo smo se pritožili in že ljubljansko sodišče je konfiskacijo razveljavilo.

A državni pravdnik je videl v sliki še vedno hujskanje in se je zoper razveljavljanje konfiskacije pritožil na višje deželno sodišče v Gradcu. – Državni pravdnik je sliko tolmačil tako-le: 'Dan' je hotel s sliko pridobiti dva človeka, ki bi dr. Lampeta napadla in ubila. Na sliki, da se že vidi, kako dr. Lampe pada v grob. Okostnjak da torej pomenja dr. Lampetovo smrt. – Vsak otrok se bi danes na ulici tem nazorom državnega pravdnika smejal. – Zakaj ostajata ravno pred dr. Lampetom dva okostnjaka z lovorovo vejo v roki iz grobov, ne bomo govorili. Znano pa je, da je dr. Lampe na ostuden način obnovil zopet septemberske dogodke z ovadbo zoper Ribnikarja.

Višje deželno sodišče v Gradcu je zavrnilo pritožbo državnega pravdnika in zavrača v razsodbi tudi utemeljevanje državnega pravdnika s tem, da slika predstavlja le očitek ovaduštva dr. Lampeta proti dr. Ribnikarju in vsled tega nima nikakega znaka hujskanja. – 'Dan' je zmaga!«³⁷

Pod vtisom tržnega uspeha prilog »Balkanska vojna v karikaturah in pesmih« in »Vodiških čudežev« so se v uredništvu »Dneva« na začetku leta 1914 odločili izdajati še stalno nedeljsko humoristično prilogo oziroma humoristični list z naslovom »Bodeča neža.« Urednik »Dneva« dr. Ivan Lah, ki je v svojih spominih ohranil vrsto pričevanj o uspehih in težavah časnika in njegove satirične priloge, sporoča, da se je »Neža« »lepo razvijala, bila je hudomušna in ostra in je zato uživala posebno ljubezen gg. cenzorjev. Priredili smo posebno Koroško številko in krepko udarjali po Berchtoldu in njegovih Albancih. Vse to ji je nakopalo mnogo sovraštvo in 'Neža' je bila končno ustavljena.«³⁸ »Tako se je začel boj v začetku leta 1914 s podvojenimi silami proti našim notranjim in zunanjim sovražnikom,« nadaljuje Lah. »V začetku januarja se je vršila pred ljubljanskim sodiščem razprava zaradi znanih vodiških čudežev, s katerimi je imel 'Dan' prejšnje leto mnogo boja, ki se je končal z našo zmago. Porabili smo to priliko, da smo obračunali na isti način z našimi domačimi nasprotniki, ki so sedeli na zatožni klopi kot pokrovitelji velike verske prevare. Tudi oni so bili zelo osmešeni, toda dobrega slovenskega ljudstva tudi to ni izpametovalo. Vedeli smo, da imamo v teh domačih nasprotnikih najhujše sovražnike, ne zaradi vere, ampak predvsem zaradi avstrijkanstva, zato smo obrnili svojo ost proti njim in oni so nas upravičeno dolžili srbofilstva. Naravno je bilo, da so nas denuncirali in policija je imela s konfiskacijami mnogo dela. Sodnija je policijo pri tem krepko podpirala.«³⁹

Deveta številka »Bodeče neže« je bila posvečena »koroškemu jubileju« (500-letnici zadnjega ustoličenja koroškega vojvode). Zaplenjena je bila zaradi naslovne karikature »Po 500 letih...« in nekaterih besedil, ki so bila žaljiva do cesarske vojske.⁴⁰ Karikaturu je narisal Fran Podrekar (1887–1964), eden najkvalitetnejših karikaturistov in ilustratorjev z začetka 20. stoletja na Slovenskem. Karikatura se navezuje na malo prej (17.3.1914) objavljen istoimenski »Dnevov« uvodnik. Prikazovala je mrhovinarja, ki je kraljeval na vojvodskem

³⁷ »Razveljavljena konfiskacija«, Dan, 1912/223.

³⁸ Ivan Lah, Knjiga spominov, Ljubljana 1925, str. 65.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Le malo prej je bila zaplenjena preporodovska brošura »Klic od Gospe Svete (Ob petstoletnici zadnjega ustoličenja koroških vojvod, 18.III.1414–18.III.1914), ki jo je napisal Adolf Ponikvar.

prestolu, okrog njega so bile razmetane lobanje in kosti. Razlog, da je »koroška« številka »Bodeče neže« do bralcev prišla brez te karikature, je bila zgovorna govorica simbolov, oziroma – povedano z besedami, zapisanimi v sodbi Deželnega sodišča v Ljubljani – norčevanje iz avstrijskega orla, simbola cesarske dinastije, in namigovanje na domnevno kruto, uničujoče zatiranje slovenskega ljudstva s strani vladajoče dinastije...⁴¹

Podobno zasnovana karikatura iz 809 št. »Dneva« z naslovom »Po 500 letih na Gosposvetskem polju«, na kateri se je namesto orla okrog prestola ovijal zmaj, se cenzorju brez dinastičnega simbola ni zdela zanimiva. Iz podobnih razlogov je cenzorjeva dobrovoljnost dovolila tudi objavo karikatur »Nemški Mihel ob vojvodskem prestolu« in »Izpremembe na vojvodskem prestolu« v isti, »koroški« številki »Bodeče neže«, pa čeprav je slednja karikatura prikazovala zgodovinsko panoramo slovenske Koroške, ki se je raztezala vse od »karantanskega kneza«, »kralja Sama«, »nemških knezov« do »nemških biričev«.

V resnici so si ovadbe zaradi srbofilstva, zaplembe in bodice zoper cenzuro v »Dnevu« ter »Bodeči neži« sledile ena za drugo. Zgovorna je podoba karikiranega orožnika v 10. št. in njen komentar: »Kdo je odnesel zadnjo 'Bodečo Nežo?'« Tudi 19. št. je bila konfiscirana, zato se v 20. št. ponovi zgodba o cenzuri: Podrekar je narisal dva orožnika, ki na vozičku odvažata izvode »Bodeče neže.« Komentar na zaplenjen članek v 776. št. »Dneva« (»C. kr. žel. ravnateljstvo v Trstu«) je predstavljala tudi karikatura »Predpustno veselje v Ljubljani« v št. 786, na kateri trije žandarji spremljajo porednega fantička (raznašalca časopisa), sprevod pa vodi četrti žandar, ki jezdi na »Dnevu« in igra na »paragraf«.

5. maja je cenzura konfiscirala karikaturu »Celovec 1914«, na kateri je neznani karikaturist narisal vislice (namesto prečk vislic je uporabil napis »§ 14«)⁴² z obešenci in profosa (vojaškega jetničarja) s korobačem pred njimi. Junija 1914 je morala »Bodeča neža«

⁴¹ Vsi akti Deželnega sodišča v Ljubljani in drugi pravni akti so bili napisani po določenem modelu. Takole se je glasila sodba glede sporne karikature v Bodeči neži: »Erkenntnis. – In Namen Seiner Majestät des Kaisers hat das k.k. Landesgericht in Laibach als Pressgericht auf Antrag der k.k. Staatsanwaltschaft zu Recht erkannt:

Der Inhalt des in der Nummer 9 der in Laibach in slowenischer Sprache als Sonntagsbeiblatt des Zeitschrift 'Dan' erscheinenden humoristischen Druckschrift 'Bodeča neža' auf der ersten Seite abgedruckten Bildes mit dem kärntnerischen Herzogstuhle und der Unterschrift 'Po 500 letih...' begründet den Tatbestand des Verbrechens nach §§ 63 und 64 STG., und der Inhalt der auf der 4.ten Seite abgedruckten Stelle beginnend mit 'Ah kako zmagoslavno' und endend mit 'kot kanoni' des Artikels 'Peistoletnica' den objektiven Tatbestand des Vergehens nach § 491 STG. und Art. V des Gesetzes vom 17. Dezember 1862 NR. S RGBL, pro 1863.

Es werde demnach zufolge des § 489 STPO. die von der k.k. Staatsanwaltschaft verfügte Beschlagnahme der Nummer 9 der Druckschrift 'Bodeča neža' vom 22. März 1914 bestätigt, und gemäss der §§ 36 und 37 des Pressgesetzes vom 17. Dezember 1862, Nr. 6 RGBL. pro 1863 die Weiterverbreitung derselben verboten und auf Vernichtung der mit Beschlag belegten Exemplare derselben und auf der Zerstörung des Satzes des beanstandeten Bildes und Artikelabschnittes erkannt.

Gründe

In der Stelle I wird durch das Bild: des Österreichische Adler als Symbol der Dynastie vorgestellt auf dem kärntnerischen Herzogstuhle, zu dessen Füßen eine Menge von Menschenschädeln aufgehäuft ist, in Verbindung mit dem erwähnten Texte auf die angebliche grausame, vernichtende Bedrückung des slowenischen Volkes durch die herrschende Dynastie hingewiesen und damit Sr. Majestät dem Kaiser Franz Josef und seinen Vorgängern aus dem Kaiserhause auf dem Throne schuldige Ehrfrucht verletzt, was den Tatbestand der Verbrechen nach §§ 63 und 64 STG. begründet.

In der Stelle II wird unter Bezugnahme auf die im Vorjahre stattgefundene Gedankfeier der Leipziger Völkerschlacht gesagt, dass man damals das 100 jährige Jubiläum feierte, dass 3000 Oesterreicher mit 300 Kanonen und 30 Marketenderinnen 3 Franzosen gefangen haben, weil diese infolge schweren Rausches fest schliefen, – damit die kaiserliche Armee dem öffentlichen Spotte ausgesetzt und dadurch der Tatbestand des Vergehens nach Art. V des Gesetzes vom 17. Dezember 1862. Nr. 8 RGBL vom Jahre 1863 und § 491 STG. begründet. – Laibach, 23. März 1914« (Arhiv Republike Slovenije, Državno pravdnštvo, fasc. 21).

⁴² Razvpiti 14. člen ustave je dovoljeval izdajo cesarskih odredb tudi za tiste zadeve, ki so sicer potrebovale soglasje državnega zbora – seveda samo v nujnih primerih, ko ta ni zasedal. Tako je Stürgkh s pomočjo tega zasilnega paragrafa vladal že pred vojno, ko se je državni zbor še dalo sklicati.

po svoji 22. številki zaradi tovrstnih intervencij prenehati izhajati. Ure so bile štete tudi »Dnevu.« 26. julija 1914 se je na naslovnica vseh dnevnikov pojavila vojna napoved. »Dnevu« je komajda uspelo v uvodnik zapisati »Odločitev padla – Vojna!«, saj je bil zaradi očitnih prosrbskih teženj nemudoma ukinjen.

Šele ko je Avstro-Ogrski proti koncu 1. svetovne vojne bolj in bolj pohajala moč, so začeli popuščati tudi njeni represivni mehanizmi, med njimi tudi cenzura, zato je tudi v Sloveniji znova začela izhajati vrsta časopisov, ki so si drznili povedati tudi doslej prepovedano ali skrbno zatrto. Med njimi sta bila tudi imeniten satirični list »Kurent« (1918–1919) in »Kurentov album,« ki je izšel kot predhodnik lista.

Naslovnico »Kurentovega albuma« je krasila Smrekarjeva ilustracija s Kurentom, ki igra na čarobne gosli in hkrati spretno lovi ravnotežje na razpeti vrvi, tako da ni nevarnosti, da bi padel v razigrano množico, ki se je zbrala pod ljubljanskim gradom in »pleše v onemogli jezi«. Množica, ki ji igra Kurent, je nadvse raznolika. Dobro lahko razpoznamo le osebe v prvi vrsti, v kateri je Hinko Smrekar (1883–1942) narisal Nemca, ki poplesuje z oslom. Osel ima naočnike iz njegovega zadnjika pa prihaja neskončna vrsta aktov, kar najverjetneje predstavlja bodico zoper birokratizem. Drug plesni par tvorita klerikalni prvak in kranjski deželni glavar dr. Ivan Šušteršič, ki si je za soplesalko izbral »nemško« pošast. Med obema paroma se nahaja tudi s hrbtom proč od Kurenta obrnjena poskočna postava, ki ima okrog pasu obešene škarje in svinčnik.

To pa sta rekvizita, ki označujeta cenzuro: škarje smo prvič srečali že pri karikaturah v »Brenclju,« barvni svinčnik, s katerim cenzor na krtačnih odtisih označi nezaželen dele teksta ali ilustracije (zaradi katerih nek časnik ne more iziti oziroma mu je dovoljeno priti v roke bralcev, samo če uredništvo odstrani sporne prispevke, med katerimi so lahko tudi karikature), pa se v takšni povezavi večkrat omenja v časopisnih člankih tudi na začetku stoletja. Oseba je torej cenzor, Kurent pa se bo trudil, da bo za njegovim hrptom »brenkal na satirično struno.«

Toda že v 1. in nato še v 2. številki je cenzor zaplenil eno karikaturu. Na strani, kjer naj bi bili objavljeni karikaturi, je bil objavljen napis »Zaplenjeno!«. Obe karikaturi sta bili Smrekarjevo delo. Na njegovo risarsko večino je postala cenzura znova pozorna v 5. številki. Na karikaturi »Prizor iz pretresljive drame 'Svetovni požar'. Godi se v Rusiji leta 1918, kjer ustanavljajo države ter postavljajo prestole – na vulkane« droben listič z napisom »Zaplenjeno!« prekriva obraz osebe v ospredju, dogodek pa komentira skriti angleški John Bull: »Nemški principi bi radi na gorko sedli!« V karikaturu je najbrž delno posegla cenzura, vendar pa pred nedavnim takšna karikatura niti nastati ne bi smela.

Ob koncu 1. svetovne vojne je Kurent zadnjemu avstroogrskemu cenzorju v Sloveniji, »c. kr. policijskemu nadkomisarju« dr. Michaelu Skublu z veseljem zapisal v slovo: »Lani 'zarotnike srbske' zapiral – / letos s pol'cije se ekspediral.« 1. decembra 1918 je bila v Beogradu proglašena Kraljevina SHS. Istega dne je izšla 9. številka »Kurenta« s Smrekarjevo karikaturu »Mučna zadrega« na naslovnici, na kateri je Satan ugotavljal: »Glava me boli od težkega premišljevanja, kako naj poplačam zasluge teh tičkov!« »Tički«, ki so v loncu čakali na Satanovo odločitev, so bili grof Stürgkh, grof Tisza, Viljem II., Hindenburg, admiral Tirpitz in cesar Franc Jožef. To je bila šele prva upodobitev pokojnega cesarja na slovenskih karikaturah, saj se je ta zakonsko dobro zaščitil pred tovrstnim smešenjem v javnosti. Čeprav so med habsburškimi podaniki krožile mnoge šale na račun cesarja in cesarske družine, si nihče ni drznil objaviti cesarjeve karikature v časniku, ki je izhajal v mejah monarhije.

V spisih Državnega pravdnštva (hrani jih Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani) se je med drugimi tiskovnimi pravdami ohranila tudi sodba Deželnega sodišča v Ljubljani iz leta

1908, ki se je nanašala na vsebino posebne, »balkanske številke« berlinskega satiričnega lista »Lustige Blätter.«⁴³ V tej, 44. št., pripravljeni posebej za habsburško monarhijo, je bil v živahni ilustrirani satirični pesmici »Der moralische Serbe« na karikiran način (kot »Herr Franzl«) predstavljen tudi cesar Franc Jožef, s čimer sta bila po mnenju ljubljanskega Deželnega sodišča žaljena spoštovanje do cesarja in njegova oseba. Zaradi tega prestopka, ugotavlja Deželno sodišče, je zasega sporne številke, ki jo je odredilo Državno pravdnništvo, upravičena, njeno nadaljnje razpečevanje je prepovedano, zaseženi izvodi pa morajo biti uničeni.

»Resnica« (1917–1918) je bil osovraženemu deželnemu glavarju Šušteršiču lojalen proavstrijski časnik, ki je tudi v svoji predzadnji številki pokazal neposluh za aktualni politični trenutek. Takrat se je »Resnica« namreč odločila objaviti idealistični poziv »Za svobodo tiska«. »Staro zidovje razpada,« je ob koncu habsburške monarhije pisala »Resnica.« »Vsak dan se zruši vsaj debel kamen, če ne pade cela stena, ker vezi in okovi ne drže več. – Ena taka vez, ki je vzdrževala stari sistem, je bila cenzurna in konfiskacijska praksa. Oboje smo čutili na svojem hrbtu dovolj. Tiskovni zakon je bil glavna ovira razvoju prostega, neodvisnega časopisja in glavna ovira za prosto in neovirano razširjanje demokratične misli. – Tega balasta se bo treba v novi državi iznebiti. Prosta misel mora imeti pravo, da se izraža v prosti besedi in prosta beseda mora imeti pravo, da se prosto in neovirano širi. Tako zahteva resnično demokratično načelo, katero bo treba v naši novi državi izvesti na celi črti, če nočemo v imenu svobode in bratstva ubijati demokracije in prave svobode.

Dolgoletna vojna je naše pojmovanje državnega življenja popolnoma predrugačila. Nove države nastajajo, stare ginejo. V novih državah bomo morali računati s čisto drugačnimi strankarskimi razmerami kakor pred vojsko. Našle se bodo polagoma čisto nove platforme, na katerih podlagi se bodo ljudje združevali in razdruževali. Prava demokracija tega procesa ne sme ovirati, najmanj na stari udobni način s cenzuro in s konfiskacijami. Če je ljudska volja vir moči in oblasti, mora ljudska volja tudi imeti priložnost, da lahko neovirano govori. Če sme govoriti samo ena stranka, potem to ni več ljudska volja, ampak na ta način se pripravlja pot oligarhiji ali pa razrednemu gospostvu samo ene plasti naroda, ne govori pa cel narod.

Da pride lahko ves narod do besede, je potrebna za časopisje popolna svoboda, brez državnih pravdnikov, brez cenzure, brez subjektivnega in objektivnega postopanja. Mnogi bodo rekli, da utegne v presvobodnih razmerah država kot taka trpeti škodo. To načelo ni pravo. Če je ta ali ona država kot taka ali pa njen vladni sistem res izraz ljudske volje, je pola potiskanega papirja ne bo prevrnila; če pa ni izraz ljudske volje ali če je tako slaba, da jo lahko časopis prevrže, potem je to znak take oslabelosti, da bi razpadla prej ali slej brez časopisnega napora!

Zato zahtevamo za časopisje polno prostost. Na um nam prihaja povest o angleškem sodniku, pred katerega so pripeljali grešnika, ki je govoril proti državi. 'Ali misliš, da boš sam državo uničil?' – ga vpraša sodnik. In oprostil ga je. Mi pravimo, da je imel sodnik prav. Svobodna beseda, svoboden tisk in svobodna kolportaža; to nam mora prinesiti nova država, če je, če bo res hotela biti demokratična.«⁴⁴

Tudi nova jugoslovanska oblast je seveda menila, da »mora imeti svoboda tiska svoje meje, tako kot vsaka svoboda,« zato je bila v komaj rojeni državi, v katero so se vključili

⁴³ Arhiv Republike Slovenije, Državno pravdnništvo, fasc. 15.

⁴⁴ »Za svobodo tiska«, Resnica, 1918/103.

Slovenci, na delu cenzura. Že v 1. št. iz leta 1919 je presenetila kar »Kurenta,« ki se je vpraševal »Kdo je osvoboditelj?«,⁴⁵ toda na vprašanje nikakor ni smel odgovoriti, saj to morda le ni bila Srbija, ki je bila sama pravzaprav dokončno osvobodjena šele tri dni po nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Znova bo treba paziti, kaj se bo pisalo ali narisalo..., toda »Kurent,« ki je bil očitno naveličan novih in novih slovenskih zunanje- in notranjepolitičnih porazov, se je očitno odločil, da raje umolkne.

Stara Jugoslavija se je z veliko naglico potrudila poskrbeti za stroge tiskovne predpise, katerim je bil posvečen tudi 13. člen Vidovdanske ustave, ki je po zgledu na weimarsko ustavo definiral svobodo tiska na naslednji način: »Člen 13. – Tisk je svoboden. Ne more se ustanoviti nikakršna preventivna mera, ki bi onemogočila izhajanje, prodajanje in širjenje spisov ali novin. Cenzura se more ustanoviti samo za čas vojne ali mobilizacije in to za stvari, ki jih zakon v naprej predvideva. – Zabranjuje se širjenje ali prodajanje novin ali tiskanih spisov, ki vsebujejo: žalitev vladarja ali članov kraljevskega doma, tujih državnih poglavarjev, narodne skupščine, neposredno pozivanje državljanov, da si s silo menjajo ustavo ali državne zakone, ali ki vsebujejo težko žaljenje javne morale. Ali v teh slučajih mora oblastvo v 24 urah po izvršenju zabrane odstopiti ta posel sodišču, ki mora istotako v 24 urah zabrano potrditi ali ovreči. – Za krivice, storjene s tiskom, odgovarjajo: pisec, urednik, tiskar, izdajatelj, lastnik in razširjalec. S posebnim tiskovnim zakonom se bo odredil obseg in način odgovornosti teh oseb. O vseh krivicah, storjenih s tiskom, bo sodilo redno sodišče.«⁴⁶

Značilnost jugoslovanske »demokracije« je bila, da je bila stvarnost v marsičem drugačna od tega, kar je bilo zapisano v ustavi – razliko med okrasno normativnostjo in kruto realnostjo je Kraljevina SHS podedovala še od Srbije za časa Obrenovičev, katere ustava iz leta 1888 je prav tako vsebovala demokratične tiskovne zapovedi.

Tiskovno svobodo je opeval tudi Zakon o tisku, ki je bil sprejet 6.8.1925: »Člen 1. Tisk je svoboden. Svoboda tiska sestoji iz tega, da se neovirano izražajo misli v novinah ali drugih tiskanih predmetih ali slikah, nariskih ali drugih predmetih, mehanično ali kemijsko napravljenih za razmnoževanje, ki so namenjeni javnosti, ali v tako razmnoženih in razširjenih predmetih, v mejah odrejenih z ustavo in državnimi zakoni. – Člen 2. Ukreniti se ne sme nobena preventivna odredba, ki preprečuje izhajanje, prodajanje in razširjanje spisov in novin, razen v primerih, ki jih določa ustava. – Člen 3. Za tiskanje novin in spisov ni treba pooblastila nobenega oblastva, tudi ni treba polagati za njih tiskanje in izhajanje denarnega jamstva v obliki kavcije.«⁴⁷

Toda najpomembnejši del zakona oziroma tisti členi, ki so jih v praksi lahko čutili takratni novinarji, je bil skrit v nadaljnjih poglavjih, na primer v IV. poglavju, ki je bilo v celoti posvečeno »Zabranjeni«: »Člen 19. Zabranjeno se razširjanje in prodajanje novin in drugih tiskanih spisov, če obsejajo: 1.) uvredo vladarja in članov kraljevskega doma; 2.) uvredo tujih državnih vladarjev; 3.) uvredo narodne skupščine; 4.) neposredno pozivanje državljanov, naj si siloma izpremenijo ustavo ali državne zakone, in 5.) težko kršenje javne morale. – Prav tako se sme zabraniti izhajanje in razširjanje novin in tiskanih spisov, ki izzivajo mržnjo zoper državo kot celoto, verski in plemenski razdor, prav tako pa tudi, če

⁴⁵ »Kdo je osvobodil Jugoslavijo? – Wilson. – Ne! – Amerika. – Ne! – Kdo pa? – Krištof Kolumb, kajti če njega ne bi bilo, ki je Ameriko odkril, tudi Jugoslavija ne bi bila osvobodjena. Krištof Kolumb je bil pa Italijan, torej – – – – –

Iv. D.«

⁴⁶ »Ustava / Besedilo, sprejeto v ustavnem odboru«, Jutro, 1921/90.

⁴⁷ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 1925/84.

posredno pozivajo državljane, naj siloma izpremene ustavo in državne zakone, samo če se iz besedila jasno vidi, da merijo z njim na takšno pozivanje državljanov.«⁴⁸

VI. poglavje pa je bilo posvečeno »Cenzuri«: »Člen 30. Cenzura se ustanavlja samo ob vojni in mobilizaciji, in sicer samo za stvari, ki jih določa ta zakon. Cenzura domačega tiska sestoji iz tega, da se zaprečuje tiskanje nedopuščenih objav. Cenzura inozemskega tiska sestoji iz tega, da se enostavno zabrani prihajanje tiskanih predmetov iz sovražnih in drugih držav, če ni kolikor se vidi to ministrstvu za notranje posle potrebno. Vojaška cenzura se prične glede tiska v trenutku odrejene mobilizacije ter prestane sama po sebi v trenutku odrejene obče demobilizacije. – Člen 31. Cenzura se vrši tako, da se mora od vsakih novin ali periodičnih spisov ali vobče od vsake publikacije v tisku, preden se natisne, oddati po en izvod prvemu pristojnemu vojaškemu in policijskemu (političnemu) oblastvu. Samo to, kar dopusti policijsko (politično) ali vojaško oblastvo, se sme natisniti za razširjanje in tudi razširjati. Minister za vojsko in minister za notranje posle smeta odrediti tisto osebo, ki vrši cenzuro.«⁴⁹

V VIII. poglavju, ki je naštevalo »Kazniva dejanja« in kazni zanje, pa je v razdelku, namenjenemu kaznim za »klevete zoper čast«, omenjena tudi karikatura: »Člen 53. Kdor uvredi kralja ali člana kraljevskega doma, se kaznuje z zaporom od enega do petih let. Kdor uvredi tujega državnega poglavarja ali narodno skupščino, se kaznuje z zaporom do enega leta. Objavljanje karikatur o kralju ali članih kraljevskega doma se smatra za uvredo. Kdor okleveta kralja ali člane kraljevskega doma, se kaznuje z zaporom od enega do desetih let in v denarju od 20.000 do 200.000 dinarjev. Kdor okleveta tujega državnega vladarja ali narodno skupščino, se kaznuje z zaporom do treh let in v denarju do 20.000 dinarjev.«⁵⁰

Zakonsko zaščitena pred žalitvami (in vsaka karikatura naj bi bila sodeč po členu 53 že a priori žaljiva) je bila torej kraljeva družina – kazni v tem členu pa so med vsemi daleč najstrožje.

V 22. št. humorističnega lista »Skovir« (1928–1929) iz leta 1928 je bila objavljena karikatura Milka Bambiča (1905–1991), ki je prikazovala, kakšna je aktualna »Tiskovna svoboda v Jugoslaviji«: mična personifikacija »Svobode tiska« se je znašla utesnjena pod ogromno knjigo »Tiskovnega zakona«, katere teži, v nasprotju s pripisano izjavo (»Res je, ta zakon je krivičen in nazadnjaški!«), samo še dodatno povečuje načelnik SLS in takratni vladni predsednik Anton Korošec, ki se je zavihtel na zakonik in po njem hinavsko udarja z nogo.

Na začetku leta 1929 je bil zakon dopolnjen z »izpremembami in dopolnitvami«, ki so pomenile njegovo zaostritev: ukinjeni so bili 2. člen in člena 22 in 25, ki sta dopuščala možnost pritožbe v primeru »zabrane« in razveljavitev le-te, nov pa je bil: »Člen 14. – Minister za notranje posle sme popolnoma zabraniti nadaljnje izhajanje novin: 1.) če se novine vsaj trikrat v enem mesecu zabranijo; 2.) če novine v prihodnji številki ne natisnejo oblastvenega popravka; 3.) če se denarne kazni, na katere je bila odgovorna oseba obsojena, ne plačajo v treh dneh. – Pod zabrano izhajanja novin se umeva dejanska zabrana izhajanja novin, t.j. zabrani se izhajanje novin, najsí bi bile videti pod prikrito obliko na zunaj drugačne nego novine, ki jim je izhajanje zabranjeno.«⁵¹

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ »Zakon o izpremembah in dopolnitvah zakona o tisku z dne 6. avgusta 1925«, Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 1929/5. Na začetku leta 1929 se je nabralo dovolj kršilcev, da je bila lahko razglašena »Velika politična amnestija«: »... členi tiskovnega zakona, na katere se nanaša amnestija, so: § 47 govori o širjenju mržnje proti državi in ščuvanju k plemenskemu in verskemu razdoru

TISKOVNA SVOBODA V JUGOSLAVIJI.

Dr. Korošec udarja jezen z nogo: »Res je, ta zakon je krivičen in nazadnjaški!«

Milko Bambič, »Tiskovna svoboda v Jugoslaviji«, Skovir, 1928/22

Po Obznani, katere »epično utemeljitev« je Vladimir Knaflič v svojem traktatu, ki je izšel leta 1930, označil za »document humain naše dobe,« je bil princip mimikrije opuščen in besedilo ustave iz leta 1931 ne dopušča nobenega suma več, o kakšni »svobodi tiska« je bilo govora: »Svakom je slobodno, u granicama zakona, izraziti svoje mišljenje putem reči, žive ili pisane, slikama i drugim shodnim sredstvima.«⁵² Toda kljub strogim zapovedim se je v stari Jugoslaviji dalo tudi »u granicama« marsikaj izreči, in še vedno je obstajal širok maneverski prostor, po katerem se je bilo dovoljeno gibati tudi karikaturistom. Da pa se je ta maneverski prostor od sredine dvajsetih let vedno bolj zoževal, nam priča med drugim tudi umik domačih političnih karikatur s strani liberalnega dnevnika »Jutro« in katoliške revije »Ilustrirani Slovenec« na začetku tridesetih let.

Karikaturist, ki je znal najbolj zajeti duha prvih desetletij 20. stoletja, je bil Hinko Smrekar. Prav njemu se je posrečilo na karikaturah tudi najbolje vizualizirati takratno tiskovno svobodo. Zanimiva je na primer njegova perorisba iz leta 1937 z naslovom »Uedinjeni – Jugoslaveni.« Na njej je narisal Slovenca, Hrvata in Srba s skupaj zvezanimi jeziki. Za njimi stoji policist s pendrekom v roki. Slovenec ima povrh vsega še dolg nos, ki se mu vleče po tleh. Smrekar je karikaturo opremil tudi z zgovornim komentarjem: »'Polpolno uedinjenje' – Vsi pravi Jugoslaveni so končno uedinjeni. Vsi so sporazumno ali nesporazumno – edini – v molku.« Smrekarjeva karikatura »Umetno zdravilo za malkontente,« objavljena leta 1929 v satiričnem listu »Kurent«, pa je npr. prikazovala Slovenca, Hrvata in Srba z usti, zaklenjenimi s težkimi ključavnicami.

»Toti list« (1938–1941) se je imenoval priljubljeni satirični list, ki ga je tik pred 2. svetovno vojno v Mariboru izdelal in urejal črkostavec, satirik, glasbenik, igralec in novinar Božo

§ 48 govori o izzivanju razredne mržnje in o zasmehovanju državnih naprav

§ 53 govori o razžaljenju kralja in članov kraljevskega doma

§ 54 govori o razžaljenju sodišč, vojske, javnih uradov, Narodne skupščine in javnih uslužencev.«

⁵² Ustava Kraljevine Jugoslavije iz l. 1931, člen 12., glej: Stevan Nikšić, Oslobođenje štampe, Beograd 1982, str. 47.

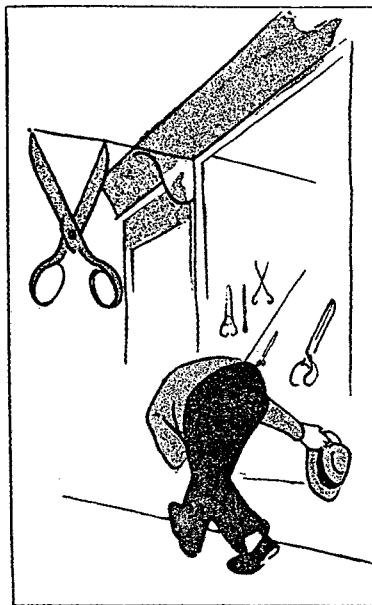
Hinko Smrekar, »Uedinjeni – Jugoslaveni«, 1937

Podkrajšek (1909–1984), karikature zanj pa je risal predvsem Branko Zinauer (1918–1968). List je bil 1. marca 1941 prepovedan, nasledil pa ga je »Novi toti,« ki je izhajal do 5. aprila 1941.

Cenzor za »Toti list« v začetku ni uporabljal strogih meril, toda ko ga je urednik Podkrajšek nekajkrat uspel prelisičiti, so se ta zaostrila. »11. marca leta 1938 je Hitler s svojo soldatesko vkorakal na Dunaj in Avstrijo priključil tretjemu rajhu,« se je spominjal Podkrajšek. »Kar čez noč je bilo tedaj blagostanja v Avstriji konec. Iz izložb in trgovin so izginile dobrate, mesa ni bilo najti nikjer več. Avstrijci iz Gradca in drugih krajev v bližini jugoslovanske meje so se tedaj kaj radi pripeljali v Maribor in si privoščili cenene pečene piške. Tedanji mariborski in slovenski satirični Toti list je seveda hitro ovekovečil te nedeljske obiske sosedov. Že 19. marca je v Totem listu izšla odlična karikatura danes že pokojnega mariborskega akademskega slikarja Branka Zinauerja. Upodobil je izletnike iz sosednje države v dobrem nedeljskem razpoloženju pred hotelom Orel. V karikaturi je upodobil Avstrijce, ki nosijo s seboj domov želodčne dobrine. Narisal je debelega možakarja, ki se je v Mariboru pošteno najedel, z dvignjeno desnico. Debeluško iz sosednje države pa je narisal v značilni avstrijski 'folklorni' noši, na krilo pa ji je za ornament narisal hitlerjanske kljukaste križe. Prav zaradi teh križev smo imeli tedaj s cenzorjem po izidu številčk nekoliko težav. Pri cenzurnem pregledu Totega lista je namreč te križe cenzor spregledal.«⁵³

Omenjena karikatura z avstrijskimi izletniki, ki so se pred hotelom Orel povzpeli na nekakšen tank, je bila objavljena v 2. št. iz leta 1938. V naslednji številki je Zinauer upodobil mariborske nemčurje, ki so se pravkar vrnili iz Gradca. Tja so se odpravili pozdravit Hitlerja, od dolgega pozdravljanja svojega firerja pa so jih bolele roke, zato so bile njihove roke na karikaturi povite.

⁵³ Božo Podkrajšek, »Toti list in 'anšlus'«, Večer, 1975/61.

Urednikov ponižen poklon**pred trgovino s škarpami**

Branko Zinauer, »Urednikov ponižen poklon pred trgovino s škarpami«, *Toti list*, 1940/20

Poante obeh karikatur je cenzor pri obveznem predhodnem ogledu spregledal, kar pa se ni zgodilo vselej, zato se je v 9. št. pojavila karikatura, ki je na štirih sličicah prikazala »Usodo časopisov«; na enem od prizorčkov je upodobljen časnik in poleg njega škarje. Na karikaturi v 17. št. iz leta 1939 pa so škarje kot »Damoklejev meč« visele nad urednikom Podkrajškom. V 11. št. iz leta 1940 pa je bila objavljena karikatura Joža Polajinka »Cenzor v kameni dobi«, ki si je sposodila samega strogega cenzorja (takratni mariborski cenzor se je pisal Zorjan). Narisan je bil cenzor, ki s škarpami reže kamnite plošče. V 20. št. pa ji je sledila karikatura »Urednikov ponižen poklon pred trgovino s škarpami.«

Konec leta 1940 si je list nakopal velike težave. Vzrok je bilo pismo v verzih, ki ga je pod psevdonimom »Bogoljub Čenča« Miklavžu napisal Emil Smasek. V pesmici je bila skrita beseda »natlačen«, in čeprav je bila napisana z malo začetnico, je bila razumljena kot napad na bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena. Številka je bila zaplenjena, policaji so morali po trafikah pobrati vse izvode.⁵⁴ »Večinoma pa so bili policaji tako 'vestni', da so v trafikah vzeli le eno ali dve številki; trafikantom pa namignili, naj Totega skrijejo pod pult in ga prodajajo naprej,« piše Podkrajšek.⁵⁵ Kmalu po zaplembi je sledila tudi uradna prepoved izhajanja. »Toti list« nekaj tednov ni izšel. Intervencije mariborskih intelektualcev pa so banovino kmalu nekoliko omehčale, tako »da je list smel spet izhajati, vendar pod drugačnim naslovom in z drugim odgovornim urednikom. Tako smo dali listu naslov *Novi toti*, kot odgovornega urednika sem navedel upravnika lista, zraven pa pristavil, da je bilo vsem jasno: rokopiše sprejema še vedno Božo Podkrajšek.«⁵⁶

⁵⁴ Natlačen je leta 1940 odredil tudi zaplembo Pirnatovega in Torkarjevega »Blaznega Kronosa 1940«.

⁵⁵ Božo Podkrajšek, »Doživetja skozi desetletja«, *Večer*, 1975/240.

⁵⁶ Božo Podkrajšek, »Doživetja skozi desetletja«, *Večer*, 1979/242.

Zgodba o cenzuri od sredine 19. stoletja do leta 1941 na Slovenskem, kot nam jo ilustrirajo karikature in pripovedujejo sočasni časopisni članki in pričevanja sodobnikov, je tako zaključena. Morda nas je uspela prepričati, da bi bilo po zaslugi množice podatkov, vtisnjenih v slovenske karikature, res mogoče napisati »zgodovino svobode« s pisanjem zgodovine karikatur.⁵⁷

Zusammenfassung

Einige slowenische Karikaturen und Unterlagen über die Zensur 1869 – 1941

Damir Globočnik

Wie andere slowenische Zeitungen und Zeitschriften überschritten auch satirische Blätter nicht selten die durch die Zensur streng gezogenen Grenzen des Erlaubten. Der Beleuchtung der Prinzipien der Zensur slowenischer Zeitungen in der Habsburgermonarchie seit dem 19. Jahrhundert folgt die Beschreibung einiger konkreter Fälle des Zensurierens slowenischer satirischer Blätter, von Gerichtsprozessen gegen die Redakteure, von verbotenen Karikaturen und Karikaturen, die die Arbeit der Zensur kommentierten und verspotteten.

Jakob Alešovec (1842–1901), Redakteur des ersten slowenischen satirischen Blattes *Brencelj* (Die Bremse) (1869–1875; 1877–1885), wurde im Jahre 1872 zu zwei Monaten Freiheitsstrafe im Ljubljanaer Untersuchungsgefängnis Žabjek verurteilt. Sein Urteil vor dem Ljubljanaer Geschworenengericht kommentierte Alešovec in einer Reihe satirischer Texte im *Brencelj*, einem Sonderheftchen *Ričet iz Žabjaka* (Die Graupensuppe aus dem Žabjak) aus dem Jahre 1873 und in einer Reihe von Karikaturen, die ein unbekannter Wiener Zeichner nach seinen Anweisungen anfertigte.

Im Jahre 1870 wurde der aus Triest stammende Gašper H. Martelanc (1829–1884), Redakteur des satirischen Blattes *Juri s pušo* (Georg mit der Büchse) (1869–1870), auf der Verhandlung, die auf die Beschlagnahme zweier Nummern seines Blattes folgte, der Anklage wegen Verletzung von Ruhe und Ordnung freigesprochen.

Eine Reihe von beschlagnahmten Karikaturen findet man in der jungliberalen Tageszeitung *Dan* (Der Tag) (1912–1914) und ihrer satirischen Beilage *Bodeča neža* (Silberdistel) (1914). Im Jahre 1912 gelang es der Redaktion des *Dan*, die Aufhebung der Konfiskation einer der Karikaturen zu erwirken.

Die erste Karikatur, auf der Kaiser Franz Josef abgebildet ist, wurde in der slowenischen Presse erst Ende des Ersten Weltkriegs im satirischen Blatt *Kurent* (1918–1919) veröffentlicht, und zwar am Tag der Gründung des Königreichs SHS in Belgrad.

Auch der erste jugoslawische Staat sorgte für strenge Zensurvorschriften. Die Tätigkeit der Zensur in der Zwischenkriegszeit legten vor allem der bedeutendste Karikaturist jener Zeit, Hinko Smrekar (1883–1942), und Branko Zinauer (1918–1868) bloß mit Karikaturen im satirischen Blatt *Toti list* (Dieses Blatt) (1938–1941), das in Maribor von Božo Podkrajšek (1909–1984) herausgegeben wurde.

Der vorliegende Beitrag beruht auf der Untersuchung ausgewählter Zeitungskarikaturen und satirischer Blätter. Es werden auch einige gegen die Zensur gerichtete Aktionen und Kommentare beschrieben, die die damalige Presse veröffentlicht hat.

⁵⁷ Glej opombo 1.